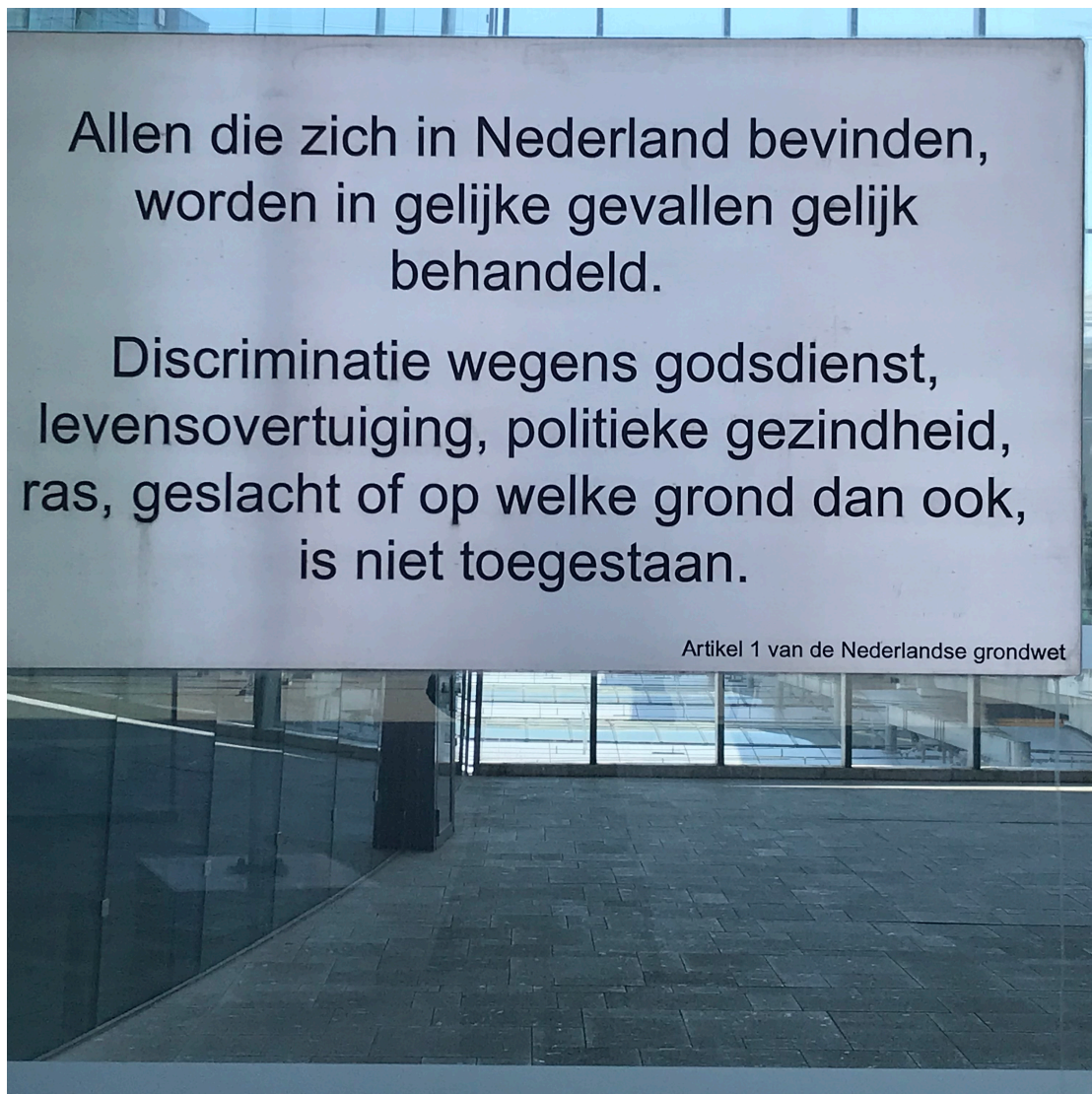

Bij de ingang van het Stads Kantoor Utrecht

Verschil maken?

Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht

Maili Blauw
November 2020

Inleiding

De gemeente Utrecht heeft opdracht gegeven haar naoorlogs handelen jegens joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. De onderzoeksvragen betreffen met name onroerend goed in joods bezit.

In overleg met de joodse gemeenschap in Utrecht heeft het college van B en W besloten onderzoek te laten doen naar mogelijke naheffingen wegens achterstalligheid. Ook is in de opdracht meegenomen de aankoop van onroerend goed uit joods bezit door de gemeente. De onderzoeksvragen luiden:

- Heeft de gemeente Utrecht na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor straatbelasting en, indien van toepassing, brandverzekeringsbelasting gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode?
- Heeft de gemeente Utrecht tijdens de bezetting onroerend goed aangekocht dat eigendom was van joodse burgers en heeft er nadien daarover rechtsherstel plaatsgevonden?

Op verzoek van de gemeente Utrecht heeft het NIOD uit Amsterdam geadviseerd over de inhoud van dit onderzoek. NIOD-onderzoekers en Hinke Piersma en Peter Romijn hebben daarbij gefungeerd als wetenschappelijke begeleiders. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

Als titel heeft dit rapport de hedendaagse uitdrukking ‘Verschil maken?’ om weer te geven dat lijnen uit het verleden doorlopen in het heden. Discussies over identiteit, groepsvorming, uitsluiting of juist inclusie zijn immers aan de orde van de dag. Onze menselijke opdracht is om in positieve zin ‘verschil te maken’.

Inhoud

Inleiding

1. Fasen van rechtsherstel

- 1.1. Naoorlogse heffingen?
- 1.2 Derde fase

2. Joods Utrecht

- 2.1 'Geen Nederlanders'
- 2.2 Registratie als opmaat
- 2.3 Deportaties
- 2.4 'Uitstel van ontruiming'
- 2.5 'Wertlose Sachen'

3. Onroerend goed in joods bezit

- 3.1 In beheer genomen
- 3.2 Schatting aantal eigenaren
- 3.3 Burgemeesterswoning
- 3.4 'Bestaande gelegenheid'
- 3.5 Teruggefloten

4. De draad weer oppakken

- 4.1 Afdeling Joodse Zaken
- 4.2 Onderdak
- 4.3 Straatbelasting
- 4.4 Achterstalligheid?
- 4.5 Andere lasten

5. Nietig verklaard: naoorlogs rechtsherstel

- 5.1 'Nooit van kracht te zijn geweest'
- 5.2 Voorstraat 98
- 5.3 Wilhelminapark 26
- 5.4 Noodzakelijke werkzaamheden?
- 5.5 Regeling
- 5.6 'Behoort inderdaad ten volle te worden berekend'

6. Conclusie

Bronnen

1. Fasen van rechtsherstel

1.1. Naoorlogse heffingen?

Op 16 april 2013 stelde een raadslid in de Utrechtse raadscommissie Mens en Samenleving de vraag in hoeverre ook in Utrecht erfpachtaanslagen waren opgelegd aan Joodse gezinnen na de Tweede Wereldoorlog. 'Ook' verwees naar Amsterdam, waar kort daarvoor was bekendgemaakt dat de gemeente na de bevrijding naheffingen en boetes had opgelegd aan joodse oorlogsslachtoffers. Dit was aan het licht gekomen door een toevallige vondst in het Amsterdams archief.

De vraag in de Utrechtse commissie vormde de aanleiding voor een verkennend onderzoek door het Utrechts Archief. De uitkomst daarvan was dat er geen stukken waren aangetroffen die wezen op een naoorlogse inning van erfpacht door de gemeente Utrecht bij Joodse families die tijdens de oorlog gedwongen werden hun woning te verlaten. Het college van B en W informeerde de raad hierover en veronderstelde daarbij dat er wel naheffingen van gemeentelijke belastingen zouden hebben plaatsgehad.¹

Vermoedelijk was die veronderstelling gebaseerd op het verkennend onderzoek, waarin wordt verwezen naar het bericht over een joodse bakker. Deze was tijdens de bezetting ondergedoken en vroeg na terugkomst de gemeente om hulp bij het herinrichten van zijn winkel. Maar 'het enige wat hij kreeg, was een belastingaanslag voor de jaren dat hij ondergedoken zat'. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn voor een gemeentelijke naheffing wegens achterstalligheid. Het bericht was aangetroffen op de website van de Stichting Joods Monument Utrecht.²

Sinds 2013 zijn in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam studies gepubliceerd over het naoorlogs handelen van die gemeenten jegens joodse huizenbezitters. In maart 2014 verschenen de eerste resultaten over Amsterdam, die in 2015 in boekvorm werden uitgegeven: *Openstaande rekeningen* van Hinke Piersma en Jeroen Kemperman³ (2015) over voornamelijk erfpachtcanon en erfpachtboetes. Amsterdam besloot tot terugbetaling van de gehalveerde erfpachtboetes en tot een collectieve tegemoetkoming van 10 miljoen euro aan de Joodse gemeenschap voor de heffingen vanwege achterstallige erfpachtcanons.

Vervolgens verscheen in 2016 de rapportage van Robin te Slaa over Den Haag, een jaar later uitgebracht als boek onder de titel *'Daar dit een immorele aanslag is'*.⁴ Ook hier was sprake van heffing van achterstallige erfpachtcanon en van straatbelasting. Zijn bevindingen leidden tot de regeling 'Joods moreel rechtsherstel' door de gemeente Den Haag. Er werd daarvoor 2,6 miljoen euro gereserveerd, en de regeling kende een individuele en een collectieve component.⁵

Het rapport over Rotterdam werd in juni 2020 gepubliceerd.⁶ In deze gemeente was geen sprake van naheffingen van erfpachtcanons, aangezien erfpacht voor particulieren niet voorkwam in Rotterdam. Evenmin zijn er aanwijzingen dat er geprotesteerd is tegen opgelegde straatbelasting. Wel heeft de gemeente Rotterdam voordeel gehad bij de anti-joodse

¹ Burgemeester en wethouder Utrecht aan Commissie Mens en Samenleving (11 juni 2013).

² Van der Meulen, *Verkennend onderzoek* (2013), p. 3.

³ Van der Meulen, *Verkennend onderzoek* (2013), p. 3.

⁴ Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

⁵ Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

⁶ Rechtsherstel voor Joodse eigenaren van geroofd vastgoed in Den Haag (Raadsbesluit 13 april 2017), RIS 296327.

⁷ Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

maatregelen van de bezetter en hield zij de gemeentefinanciën goed in de gaten.⁷ Het Rotterdamse college reageerde op het rapport met de wens om onrechtvaardige bureaucratische beslissingen, die in Rotterdam in de naoorlogse periode zijn genomen, 'zo goed mogelijk te repareren'. Het college wil daarvoor een bedrag van € 2 miljoen beschikbaar stellen.⁸

De besluiten van de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Rotterdam voegen een nieuw hoofdstuk aan de lange geschiedenis van het naoorlogs rechtsherstel.⁹ Rechtshistoricus Raymund Schütz typeert de hernieuwde aandacht voor onrecht en rechtsherstel, nu bij gemeenten, als de derde fase van rechtsherstel. De eerdere fasen duurden globaal van 1945 tot 1967 en van 1990 tot 2000.¹⁰

1.2 Derde fase

Direct na de bevrijding begon de eerste fase van het rechtsherstel. Voorbereidingen daarvoor waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen.¹¹ Het rechtsherstel in de periode direct volgend op de bevrijding vond plaats tegen de achtergrond van de wederopbouw. Het duurde tot eind jaren vijftig tot de meeste zaken als afgehandeld werden beschouwd. De praktijk van het rechtsherstel was niet zelden weerbarstig en het bleef ook in de decennia daarna onderwerp van discussie.¹²

In de loop van de jaren negentig kwam het rechtsherstel weer prominent op de politieke agenda. Er werden enkele commissies ingesteld, die lopend onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland kritisch volgden en daarnaast onderzoek deden naar de praktijk van de teruggave van roerende en onroerende goederen van joodse oorlogsslachtoffers. De conclusie luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct was verlopen, maar dat er niettemin sprake was geweest van tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben. Op grond hiervan kwamen de commissies met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden terugbetaald. Het ministerie van Financiën ging uiteindelijk akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden, een besluit dat moest worden gezien 'als een erkenning van morele aanspraken' van de joodse gemeenschap. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De totale geldsom die aan de Joodse gemeenschap werd betaald liep op tot 764 miljoen gulden, omgerekend 347 miljoen euro. Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.¹³

De commissies stelden in hun onderzoeken de herstelwetgeving zelf niet ter discussie. Ten onrechte, vonden onderzoekers als Philip Staal, bestuurslid van het Platform Israël, Ido de Haan, hoogleraar geschiedenis in Utrecht en Wouter Veraart, hoogleraar rechtssfilosofie. Piersma en Van den Berg halen deze onderzoekers aan. De Haan wees op voorbeelden van 'fatale weeffouten' zoals de inperking van beroepsprocedures en de vage criteria van 'redelijkheid' en billijkheid'. Veraart heeft geconstateerd dat de pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als

⁷ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 5.

⁸ Burgemeester en wethouders Rotterdam aan de gemeenteraad (30 juni 2020).

⁹ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 5.

¹⁰ Schütz, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel' (2018).

¹¹ Aalbers, *Berooid* (2001), p.43, 52-53.

¹² Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 6.

¹³ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 6.

grondslag 'billijkheid' en 'redelijkheid', er in de praktijk toe heeft geleid dat 'joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen' omdat er werd aangestuurd op compromissen.¹⁴

Met de 400 miljoen gulden wilde de Nederlandse regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen'. In een brief aan de Tweede Kamer onderstreepte de regering het definitieve karakter van de financiële compensatie. De overheid ging er van uit dat dit finaal recht doen betrekking had op 'de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel' met inbegrip van de lokale overheden. Met andere woorden, ook wat er op gemeentelijk niveau was misgegaan, was met de Marorgelden recht gezet. Volgens een van de toenmalige onderhandelaren namens de Joodse gemeenschap zou hier echter sprake zijn van een eenzijdige interpretatie van het akkoord door de overheid.

Van het regeringsstandpunt dat er finaal recht was gedaan, is in 2014 door burgemeester Van der Laan van Amsterdam afgeweken. Daarmee is de discussie over financiële compensatie of tegemoetkoming opnieuw opengebroken.¹⁵ Na Amsterdam hebben ook de gemeenten Den Haag en Rotterdam hun naoorlogs handelen laten onderzoeken en daaruit consequenties getrokken. Zij beschouwen dat niet als juridisch, maar als moreel rechtsherstel.

¹⁴ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 7.

¹⁵ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 7-8.

2. Joods Utrecht

2.1 'Geen Nederlanders'

Op 15 mei 1940 trok het Duitse leger, de weermacht, Utrecht binnen en al gauw stond het Domplein vol met Duitse vrachtwagens. Men vroeg zich af hoe Hitlers troepen zich zouden gedragen, maar hun discipline liet niets te wensen over.¹⁶ De Duitse bevelhebbers hechtten eraan dat hun soldaten zich correct gedroegen. Ook elders in het land waren ooggetuigen van de intocht van de Duitse troepen onder de indruk - van het moderne materiaal en van het nette en gedisciplineerde gedrag van de soldaten. Dezen gedroegen zich beheerst of zelfs vriendelijk. Men had het zich erger voorgesteld en was nu enigszins gerustgesteld.¹⁷

Aanvankelijk hadden de commandanten van de bezettingstroepen de Nederlandse autoriteiten verzekerd dat de positie van de joden door hen niet zou worden aangetast. Ook rijkscommissaris Seyss-Inquart beloofde eind mei 1940 bij zijn ambtsaanvaarding de Nederlandse tradities te zullen respecteren. In het landsbestuur namen de secretarissen-generaal de taken van de vertrokken ministers waar. Zij kregen te horen 'dat voor de Duitse autoriteiten het joodse probleem in Nederland niet bestond'.¹⁸

Vrees voor anti-joods optreden was niet ongegrond. De voorgaande jaren hadden in Duitsland een uitholling van de positie en de rechten van joden laten zien. Zij hoorden volgens de nationaal-socialistische leer niet bij het Duitse volk van 'ariërs'. Ze werden verantwoordelijk gehouden voor allerlei (vermeende) misstanden in de Duitse samenleving en voor de moeilijke omstandigheden waarin het land verkeerde na het verliezen van de Eerste Wereldoorlog. Een steeds sterker en harder antisemitisme mondde uit in tal van anti-joodse maatregelen.

Duitsland kende al enige tijd antisemitische bewegingen en organen. De NSDAP was niet de enige, wel werd zij de sterkste groepering die op 'uitschakeling van de joodse invloed' aandrong. Nadat Hitler op 31 januari 1933 aan de macht was gekomen, liet hij al snel optreden tegen joden en politieke tegenstanders. Politieke oppositie werd onderdrukt of de illegaliteit in gedreven. Vooral communisten werden opgepakt, maar ook andere politieke tegenstanders liepen gevaar.¹⁹

De ontwikkelingen in Duitsland brachten een stroom van emigranten op gang, ook naar Utrecht. Al eind 1931, begin 1932 waren er overigens in Utrecht Duitse joden gearriveerd. Zij moesten op eigen houtje onderdak en werk zien te vinden, want er bestond nog geen georganiseerde vluchtelingenopvang. De meeste Duitse joden vertrokken na verloop van tijd weer: zij emigreerden of gingen naar Amsterdam.²⁰

Ondanks eerdere geruststellingen werden ook in het bezette Nederland al vrij snel anti-joodse maatregelen genomen. Direct na de capitulatie werden joodse medewerkers uit hun functie ontheven bij het ANP en de radio. Op 1 juli werd het joden en andere 'Duitsland vijandig gezinde personen' verboden lid te zijn van de luchtbeschermingsdienst.²¹ In de maanden daarna volgden tal van bepalingen gericht op uitsluiting en isolatie van joden. Een verordening van 31 juli 1940 verbood het ritueel slachten. In september kwam het verbod om joden als ambtenaar in publieke dienst te benoemen of te bevorderen. Vervolgens moest overheidspersoneel een 'ariërverklaring' invullen en ondertekenen. Op 21 november 1940 volgde de verordening waarmee alle joodse ambtenaren uit hun functie werden ontheven en in februari 1941 ontslagen. Utrechts burgemeester Ter Pelkwijk wilde weigeren hieraan mee te werken, maar kreeg daarvoor weinig steun. Onder andere een gemeenteraadslid, drie hoogleraren, een

¹⁶ Van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren' (1995), p. 18

¹⁷ Ten Have, 'Verwarring en aanpassing' (2020/2015) p. 96.

¹⁸ Ten Have, 'Verwarring en aanpassing' (2020/2015) p. 193.

¹⁹ De Jong, *Het koninkrijk, Deel 1 Voorspel* (1969), p. 430, 436, 452.

²⁰ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985) p. 39.

²¹ Ten Have, 'Verwarring en aanpassing' (2020/2015) p. 195.

wetenschappelijk medewerker en drie assistenten aan de universiteit moesten hun werk neerleggen. Vanaf 15 februari 1941 werden geen joodse studenten meer toegelaten op de universiteit.²²

In maart 1941 hield Seyss-Inquart een toespraak waarin hij nogmaals verklaarde dat de Duitse bezetter het Nederlandse volk geen overtuigingen wilde opdringen. Dat gold echter niet voor de joden. Zij werden door de nationaalsocialisten niet als deel van het Nederlandse volk beschouwd. Sterker nog, zij werden gezien als *de* vijand van het nationaalsocialisme en van het nationaalsocialistische rijk. Een vijand met wie geen wapenstilstand of vrede mogelijk was. 'Die Juden sind für uns nicht Niederländer.'²³

2.2 Registratie als opmaat

In januari 1941 werd via verordening 6/1941 bepaald dat alle joden zich moesten laten registreren bij de bevolkingsregisters in hun gemeente. Praktisch iedereen meldde zich. Men zag er nog geen gevaar in of achtte niet-melden in elk geval gevaarlijker.²⁴ Als jood werd beschouwd iedereen 'die uit tenminste drie naar ras vol-joodse grootouders stamt', iedereen die uit twee voljoodse grootouders stamde en óf zelf op 9 mei 1940 (of later) tot de joodse kerkelijke gemeente behoorde óf op 9 mei (of later) met een jood was getrouwd. Een grootouder werd als voljoods aangemerkt wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap had behoord.²⁵ Een combinatie van familiebanden ('ras') en religieuze bindingen dus.

De verordeningen van de bezetter golden landelijk en moesten veelal op provinciaal of gemeentelijk niveau worden uitgevoerd. Na de registratie volgde de telling van de joodse inwoners. Via de commissaris van de provincie – tijdens de bezetting de functiebenaming van de commissaris van de koningin – kregen begin juni 1941 de burgemeesters hiertoe de opdracht. Vóór 25 juni moesten lijsten worden ingeleverd bij de Sicherheitspolizei in Utrecht. Ook eventuele verhuizingen van joden moesten binnen 24 uur worden gemeld.²⁶

Op de Utrechtse lijst staan 1.929 namen.²⁷ Andere bronnen spreken van kleinere aantallen: Croes en Tammes gaan uit van 1.908 c.q. 1.882 personen²⁸ en Van Dam noemt een aantal van circa 1.600 joden in Utrecht rond januari 1942.²⁹ Uiteraard was het aantal joodse inwoners geen statisch gegeven, maar varieerde het ten gevolge van vestiging en vertrek. Iedere telling is dus een momentopname. Van de 1929 joden die begin juni 1941 in de gemeente Utrecht werden geteld had zo'n 61% de Nederlandse nationaliteit en ruim 39% een andere: 31% van het totaal was Duits en ruim 5% 'zonder nationaliteit'. Verder waren er nog enkele Polen, Tsjechen en personen met een niet nader toegelichte 'vreemde nationaliteit'.³⁰

In 1941 volgden nog tal van discriminerende maatregelen tegen joden, die hen vele beperkingen oplegden en een ernstige aantasting waren van hun grondrechten. Joden mochten niet meer naar de bioscoop, niet meer naar de universiteit, geen bloeddonor meer zijn, gelegenheden als parken en café's niet meer betreden, moesten hun radiotoestellen inleveren en mochten in vrije beroepen alleen nog voor joodse cliënten werken. Dit zijn slechts enkele

²² Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985) p. 48-50, 55.

²³ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985) p. 58-59.

²⁴ Van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren' (1995), p. 37.

²⁵ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985) p. 58.

²⁶ Beauftragte für die Provinz Utrecht aan commissaris der provincie Utrecht (31 mei 1941); commissaris der provincie aan burgemeesters (3 juni 1941), HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 215.

²⁷ Een tabel geeft een totaal van 1929 joodse personen voor de gemeente Utrecht, HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 215.

²⁸ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan* (2006), p. 576.

²⁹ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 120.

³⁰ Lijsten met namen (niet gedateerd) en geaggregeerde cijfers voor de gemeenten in de provincie Utrecht, HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 215.

voorbeelden.³¹ In september 1941 bepaalde een *Anordnung* dat joden niet zonder vergunning mochten verhuizen of de nacht buiten hun woning doorbrengen. Uit opsporingsverzoeken blijkt dat hierop ook werd toegezien.³²

Dit alles gebeurde tegen de achtergrond van strakkere regie van de Duitse bezetter, die ook leidde tot ingrijpende wijzigingen in het gemeentelijk en provinciaal bestuur. Op 4 juli 1941 werden de traditionele politieke partijen verboden. Een maand later werden bij *Verordnung* 152/41 de provinciale staten en gemeenteraden opgeheven. Het hoogste gezag in de gemeente, berustend bij de gekozen gemeenteraad, werd overgedragen aan de burgemeester. In feite was de functie van de Utrechtse raad reeds uitgehold en hadden het communistische raadslid (juli 1940) en het joodse SDAP-raadslid (december 1940) hun functie al moeten neerleggen.³³ De laatste raadsvergadering in bezettingstijd was op 28 augustus 1941 en per 1 september was de burgemeester de enige in de gemeente erkende autoriteit.³⁴ Het door de nationaalsocialisten aangehangen leidersprincipe was nu ook in het lokale bestuur ingevoerd.

2.3 Deportaties

De jodenvervolgung was een van de pijlers van het nationaal-socialisme. De impuls om met deportaties te beginnen kwam uit Berlijn, het machtscentrum van het Derde Rijk. Daar vond tussen het eind van de zomer van 1941 tot december van dat jaar stapsgewijs de besluitvorming plaats om de joden in bezet Europa niet alleen te isoleren, maar ook daadwerkelijk uit te roeien. Eerst viel op instigatie van Hitler en Himmler het besluit om alle joden in Polen en de bezette delen van de Sovjet-Unie te vermoorden. Later in dat jaar volgde de beslissing om de genocide binnen het hele machtsbereik van nazi-Duitsland uit te voeren.³⁵ De woorden 'moord' en 'genocide' vielen uiteraard niet bij de maatregelen die de Duitse bezetter bekendmaakte. Hij sprak van 'verhuizen', 'evacueren' en verblijven in een 'werkkamp'. Dit alles echter niet uit eigen beweging en vrije wil, maar gedwongen. C. van Dam volgt in zijn studie over de jodenvervolgung in de stad Utrecht deze terminologie en daarbij is ook hier aangesloten.

In februari 1942 moesten de eerste joden Utrecht verlaten, om te beginnen Duitse en staatloze joden onder de 65 jaar. Zij kregen op 8 februari 1942 het bericht dat ze binnen 24 uur geëvacueerd zouden worden naar Westerbork. Zij moesten zich de volgende dag melden op het Centraal Station, waar een trein naar Drenthe klaarstond. De Joodse Raad, schakel tussen de joodse gemeenschap en de Duitse bezetter, stelde hen gerust: het was een werkkamp waar ze naartoe gingen, paniekreacties waren onnodig en onwenselijk. Men mocht alles meenemen 'wat draagbaar vervoerd kan worden', in elk geval een hoofdkussen en een deken. De bagage moest op een lijstje genoteerd staan, verder moest alles achtergelaten worden. De politie haalde hen op, nam het lijstje en de huissleutels in beslag en bracht hen naar het Centraal Station.³⁶ Deze eerste groep bestond uit 150 staatloze Joden. Ook 30 Duits-joodse kinderen uit het Joodse Weeshuis moesten vertrekken.³⁷

In de periode tussen 9 februari en 30 juni 1942 liet de Duitse bezetter individuele joden uit Utrecht naar Westerbork en Amsterdam vertrekken. Na het transport van 9 februari moesten de Duitse en staatloze joden zoveel mogelijk geconcentreerd worden in de hoofdstad. De gemeente Utrecht was verplicht elke verhuizing van joodse inwoners door te geven aan de

³¹ Te Slaa, '1941. Het masker valt' (2016/2020), p. 488-493 (1941 Lijst van gebeurtenissen); Van Dam, *Jodenvervolgung in de stad Utrecht* (1985) p. 145-146 (Bijlage 1).

³² Van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren' (1995), p. 37.

³³ Van der Leeuw, 'Utrecht in de oorlogsjaren' (1995), p. 24

³⁴ Ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting* (1950), p. 27.

³⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (e-book 2012), p. 503

³⁶ Van Dam, *Jodenvervolgung in de stad Utrecht* (1985), p. 91.

³⁷ Presser, *Ondergang* (1985), p. 205.

‘Zentralstelle für Jüdische Auswanderung’. In de periode februari tot juni 1942 gaf zij in totaal 94 gevallen door, 15 naar Westerbork en de overige 79 naar Amsterdam.³⁸

In het gemeentebestuur van Utrecht vond intussen een belangrijke wijziging plaats. Burgemeester Ter Pelkwijk werd ontslagen en opgevolgd door de NSB-er C. van Ravenswaay, eerder burgemeester in Zaandam. Per 1 april trad hij aan in Utrecht. Er kwamen ook nieuwe wethouders, allen overtuigde NSB-ers - al was de een fanatieker dan de andere.³⁹ Bij zijn officiële installatie op 25 april verscheen Van Ravenswaay in WA-uniform en hield een rede die sterk antisemitisch gekleurd was.⁴⁰

Op 3 mei 1942 werden joden ouder dan zes jaar verplicht een gele ster te dragen. Eind juni 1942 liet de *Sicherheitspolizei* aan de Joodse Raad mededelen, dat er binnenkort oproepen zouden uitgaan voor een *polizeilicher Arbeitseinsatz* in Duitsland.⁴¹ Op 15 juli 1942 moesten zich in Amsterdam 4.000 joden melden op het Centraal Station om naar de ‘werkkampen in Duitsland’ te vertrekken. Onder hen bevonden zich waarschijnlijk ook enige tientallen Utrechtse joden, die eerder naar Amsterdam waren geëvacueerd.

Op 18 augustus 1942 moesten enkele honderden joodse gezinnen uit Utrecht zich melden op het Maliebaanstation voor transport naar Amsterdam en Westerbork. Velen gaven aan de oproep gehoor, anderen doken onder. Op 25 augustus 1942 moesten de Utrechtse joden vanaf zestig jaar naar Amsterdam vertrekken, maar op het laatste moment werd de bestemming Westerbork. Het omgekeerde kwam ook voor: volgens een bericht van 10 september 1942 zouden 118 joodse inwoners van Utrecht, die eerst naar Westerbork zouden gaan, naar Amsterdam geëvacueerd worden. Het waren ouderen en ernstig zieken, die in Amsterdam werden ondergebracht in ziekenhuizen, rusthuizen en bij familie. Ook ongeveer 30 personen die bij de Joodse Raad en de Joodse Gemeente in Utrecht gewerkt hadden en tot 31 augustus ‘uitstel van evacuatie’ hadden, waren intussen bijna allen naar Amsterdam verhuisd.⁴²

In de laatste week van oktober 1942 werd het Nederlandsch Israëlietisch Weeshuis aan de Nieuwe Gracht 92 gevorderd. Alle inwoners, kinderen en begeleiders, werden naar Amsterdam gebracht. De kinderen werden in een schoolgebouw van de hoofdsynagoge in Amsterdam gehuisvest. Het ging om ongeveer 60 personen. De weeskinderen zijn bijna allen omgekomen. Voor de ongeveer 400 overgebleven joden in Utrecht was de winter van 1942 vrij rustig. Er vonden enkele maanden geen massale transporten uit de stad plaats. Wel werden af en toe joden uit hun huizen gehaald, gearresteerd en naar Westerbork getransporteerd.⁴³ Een aantal personen mocht voorlopig nog blijven.

2.4 ‘Uitstel van ontruiming’

De bezetter deelde aan diverse groepen vrijstellingen van de transporten uit. Er waren allerlei soorten: voor joden die met niet-joden waren getrouwd, die in bedrijven werkten met opdrachten van het Duitse leger, die zich tot een protestantse kerk hadden bekeerd, die bepaalde paspoorten of visa bezaten dan wel invloedrijke beschermheren hadden. Ook degenen die hun joodse afstamming formeel bestreden, konden na goedkeuring van de Duitse ambtenaar H. Calmeyer worden vrijgesteld. Er kwamen stempels in persoonsbewijzen voor de diverse vrijstellingen. Eind 1942 hadden rond de 40.000 joden een vrijstelling bemachtigd. Het schrijnendste was de strijd om de stempels van de Joodse Raad. Eind juli kreeg deze de mogelijkheid om per gemeente 20 procent van de joden voor een speciale vrijstelling aan te melden. Op basis van ‘onmisbaarheid’ moesten de plaatselijke vertegenwoordigers van de

³⁸ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 92-93.

³⁹ Van der Leeuw, ‘Utrecht in de oorlogsjaren’ (1995), p. 28.

⁴⁰ Melching, ‘Een loyale houding’ (1995), p. 69.

⁴¹ Van der Leeuw, ‘Utrecht in de oorlogsjaren’ (1995), p. 37.

⁴² Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 96-97.

⁴³ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 97-98.

Joodse Raad namenlijsten doorgeven. Dat werden landelijk zo'n 35.000 namen, maar uiteindelijk kwam toch slechts de helft voor een vrijstelling in aanmerking.⁴⁴

Ook aan enkele honderden joden in Utrecht was 'alsnog uitstel van ontruiming' verleend. Zo stond het boven de lijst die - vermoedelijk eind januari of in februari 1943 - werd opgesteld op verzoek van de commissaris van de provincie. Hij wilde een opgave 'omtrent ontruimde woningen van Joden en omtrent woningen, welke ontruiming is uitgesteld'. Op de lijst van uitstel stonden 123 adressen met 356 bewoners. Als reden voor het uitstel vermeldde de lijst nogal eens 'sper', 'ziek' en 'lid Joodsche Raad'. Verder komt er op voor: lijst Dr. Calmeijer, 4 ½ jaar officier in het leger geweest, gemengd huwelijk, onderzoek Ariërschap gaande.⁴⁵ Op de lijst van ontruimde woningen stonden 379 adressen. Het aantal bewoners is hieruit niet af te leiden, omdat per woning doorgaans slechts één naam is vermeld.⁴⁶

Voor medewerkers van de Joodse Raad Utrecht gold dus voorlopig een vrijstelling. Maar de 'Sperrlijst' werd steeds kleiner en vanaf 1943 werden ook steeds meer leden van de Joodse Raad gedeporteerd. Het laatste stadium van de deportaties uit Utrecht kwam in april 1943. In de nacht van 10 op 11 april werden circa 45 personen uit Utrecht naar Amsterdam gebracht. Van daar uit werden ze de volgende dag naar Westerbork vervoerd. Onder hen bevonden zich enkele gemengd-gehuwden met en zonder kinderen. Op 13 april 1943 verscheen de *Anordnung* die joden het verblijf in de provincie Utrecht verbood. Hetzelfde gold voor Zuid-Holland en Noord-Holland. 'Joden, die zich op het ogenblik in de genoemde provincies ophouden moeten zich naar het kamp te Vught begeven.' Zij moesten zich uiterlijk 22 april daar melden. De maatregel gold niet voor de gemengd-gehuwden en half-joden. Op een paar uitzonderingen na moesten ook de Joodse Raad-medewerkers aan de oproep gehoor geven. Op 22 april vond de 'evacuatie' van ongeveer 350 joodse Utrechters naar Vught plaats. Dit was slechts bedoeld als doorgangskamp, omdat niet alle joden in een keer geherbergd konden worden in Westerbork. Bijna dagelijks reden er treinen van Vught naar Drenthe.⁴⁷

C. van Dam schrijft dat van de circa 1.600 joden in Utrecht (rond januari 1942) ongeveer 400 terugkeerden.⁴⁸ Dat betekent dat ongeveer 1.200 van hen zouden zijn vermoord en slechts 25% zou hebben overleefd. Croes en Tammes geven andere cijfers in hun dissertatie over overlevingskansen van joden. Zij gaan uit van een hoger percentage overlevenden in de stad Utrecht, namelijk een kleine 46% van de 1.882 die zij als grondslag nemen.⁴⁹ Op het in 2015 onthulde Joods Monument Utrecht staan 1.239 namen. Daaronder zijn ook die van 132 personen uit delen van Jutphaas, Maartensdijk en Zuilen die tijdens de bezetting nog niet bij de gemeente Utrecht hoorden, maar daar sinds 1954 wel bij zijn gevoegd.⁵⁰

2.5 'Wertlose Sachen'

'Ten einde op zoo kort mogelijken termijn de beschikking te verkrijgen over een zoo groot mogelijke woningruimte, moet de inventaris van de leegstaande jodenwoningen uiterlijk op 3 December 1942 uit de woningen zijn verwijderd en door U zijn opgeborgen onder voldoende bewaking.' Op 28 november 1942 schreef de commissaris van de provincie Utrecht dit aan zijn burgemeesters. Van elke inventaris moest een lijst in drievoud worden opgemaakt, gesplitst als volgt: vloerbedekking (tapijten, lopers e.d), meubelen, gordijnen, lampen, linnengoederen,

⁴⁴ Schumacher, 'Oorlog op alle fronten' (2017/2020), p. 677-678.

⁴⁵ Commissaris der provincie aan burgemeesters (27-01-1943) en 'Opgave van Joden aan wie alsnog uitstel van ontruiming is verleend', HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 219.

⁴⁶ 'Staat van ontruimde woningen van Joden', HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 219.

⁴⁷ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 98-99, 118.

⁴⁸ Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (1985), p. 120.

⁴⁹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan* (2006), p. 30-31, 576.

⁵⁰ <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/600386/joods-monument-utrecht>, geraadpleegd 05-05-2020; *In steen gebeiteld* (2018), p. 5.

diversen. De sleutel van de leeggekomen woningen moest onder politietoezicht worden bewaard en in geen geval mocht over de leegkomende of al leegstaande woningen worden beschikt. Deze 'stonden het Rijkscommissariaat ter beschikking'. De inventarissen moesten voorlopig worden opgeslagen 'in afwachting van den verderen gang van zaken'. Aangezien het hier betrof eigendom, aldus het schrijven, stelde de bezettende overheid er ten eerste prijs op dat een en ander met grote nauwkeurigheid plaatsvond.⁵¹

Onder het mom van zorgvuldigheid met betrekking tot eigendom moest er met bezittingen van de joden dus nauwkeurig worden omgesprongen. Gemotiveerd werd de operatie met de zorg voor voldoende woonruimte. Wat niet in de brief stond maar later zou blijken, is dat de Duitse bezetter zich de inboedels van de weggevoerde bewoners zou toe-eigenen. Dat was slechts een onderdeel van een gigantische 'roofoperatie', die onder meer bestond uit het heffen van bezettingskosten, vordering en de verplichting tot inlevering van goederen en goud, het meenemen van cultuurgooien die voor een groot deel belandden in de verzamelingen van nazikopstukken. Maar het meest omvangrijk en systematisch was de roof van joods bezit.⁵²

Eerst vond een inventarisatie plaats van de inboedel en later werd deze 'overgedragen'. Daarbij werd een *Abnahmeverzeichnis* (bewijs van afgifte) opgesteld. De inventarisatie gebeurde volgens Aalders nadat de bewoners waren weggehaald. Maar mogelijk had deze zelfs al plaats toen zij nog in hun huis woonden. In dat geval was de operatie nog veel wranger. Inventarisatie- en overdrachtsformulieren voor woningen in Utrecht bevinden zich in het archief van het NIOD. Hierin zijn inventarisaties uit 1942 aan te treffen, terwijl de bewoners van het betreffende huis begin 1943 kennelijk nog aanwezig waren. Zij stonden althans op de hierboven genoemde 'opgave van Joden aan wie alsnog uitstel van ontruiming is verleend'.⁵³

Op voorgedrukte formulieren werd in het Duits opgesomd uit hoeveel vertrekken de woning bestond en wat er per vertrek aanwezig was. Vervolgens werd de geschatte waarde opgegeven. Het formulier vroeg om een beschrijving van de meubels, maar het werd veel ruimer opgevat. Behalve de tafels, stoelen, divans, bedden en kasten noteerden de taxateurs ook gordijnen, vitrages, lampen, schilderijen, tapijten, dameskleding, herenkleding, ondergoed, beddegoed, strijkplanken, gereedschap, schoonmaakmiddelen en zo voort. Niet zelden registreerden zij 'wertlose Sachen' (waardeloze spullen), kennelijk niet de moeite waard om nader te specificeren – vermoedelijk niet interessant als buit.⁵⁴ Op de Utrechtse lijst van ontruimde woningen stond een kolom met als kop 'Waar zijn de meubels ondergebracht?' In vrijwel alle gevallen stond daaronder ingevuld 'Bij de Duitse Weermacht'.⁵⁵

⁵¹ Commissaris der provincie aan burgemeesters (28 november 1942), HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 219.

⁵² Hierover schreef bijvoorbeeld Gerard Aalders in *Roof* (1999) en *Berooid* (2001).

⁵³ Enkele voorbeelden: op het adres Frans Halsstraat 44 is een inventarisatie gedateerd 1 mei 1942, bewoner Mechel Rechter, invnr. 74 pag. 27 en 28. Op de lijst van joden aan wie uitstel is ontleend staat hij ook ('lid Joodse Raad'). Mechel Rechter is op 19 november 1943 in Auschwitz vermoord, evenals zijn echtgenote Ester Rechter-Choczner en hun zoon Bernard. (Bron: Joods Monument). Op datzelfde adres Frans Halsstraat 44 staat (schoon)vader Salomon Choczner geregistreerd als 'inwonend bij Richter' (=Rechter, MB). Choczner is ook vermeld op de lijst van joden aan wie uitstel van ontruiming is verleend, met als reden 'ziek'. Hij en zijn vrouw Dora Choczner-Pawlinger stierven op 23 juli 1943 in Sobibor. Van Marcus Weiss (of Weisz) uit de Havikstraat 18bis is er een inventarisatie van 6 mei 1942 (inv.nr. 74, pag. 69), met een *Abnahmeverzeichnis* (pag. 70) gedateerd op 3-5-43, op naam van M. Weisz-Rathem. Ook Weisz staat op de lijst van joden aan wie uitstel is verleend, met als reden ziekte (pag. 4). Marcus Weisz is op 16 juli 1943 in Sobibor vermoord, evenals zijn echtgenote Erna Rathem en hun bijna 5 maanden oude zontje Manfred Moses Israel. Bronnen: Inventarisaties van de inboedel in: NIOD, toegang 93a (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), inv.nrs 73-76; de lijst van uitstel in: HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 219; Sterfdata komen van *JoodsMonument.nl*.

⁵⁴ Diverse inventarisatieformulieren, NIOD, toegang 93a (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), inv.nrs. 73-76.

⁵⁵ Staat van ontruimde woningen van Joden, HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin), inv.nr. 219.

3. Onroerend goed in joods bezit

3.1 In beheer genomen

Ook onroerend goed van joden viel ten prooi aan de roofzucht van de Duitse bezetter. Juist vanwege het 'onroerende' karakter konden grond en huizen uiteraard niet worden meegenomen, zoals de inboedels van woningen. Maar wel werd het onroerend goed de joden ontnomen door het ongevraagd en verplicht 'onder beheer te stellen'. Dit werd geregeld in verordening 154/41 van 11 augustus 1941, die voorschreef dat joden hun huizenbezit moesten laten registreren bij de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Alle joodse onroerende goederen, rechten van opstal, beklemming en vaste huur, alsmede van hypotheek van joodse eigenaren moesten worden aangemeld bij deze organisatie. Die zou deze bezittingen voortaan beheren. Het beheer werd uitbesteed aan lokale kantoren van de organisaties als Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerend Goed (ANBO) en Nobiscum. Deze waren volgens de verordening ook gerechtigd om de beheerde panden te vervreemden, dus om deze over te dragen of te verkopen.⁵⁶ Het Utrechtse ANBO was gevestigd aan de Mariaplaats 21.

Hinke Piersma beschrijft een voorbeeld uit Amsterdam, waar huiseigenaar De Vries in maart 1942 te horen kreeg dat het beheer van zijn perceel was overgegaan op de NGV. Voortaan zouden de op dit perceel drukkende belastingen (...) en verdere lasten (eventuele hypotheekrente, verzekeringen, onderhoud enz.) door genoemde instelling worden gedaan. Hiertegenover zou De Vries met ingang van 1 Maart voor het gebruik van het door hem bewoonde perceel(sgedeelte) huur verschuldigd zijn en zulks op basis van f 1.600,- per jaar. Op grond van verordening 154/41 was de joodse huiseigenaar De Vries plotseling huurder geworden.⁵⁷

In het algemeen gesproken zag de verhouding huurwoningen en koopwoningen er zo'n tachtig jaar geleden overigens anders uit dan tegenwoordig: er was aanzienlijk minder eigenwoningbezit. Nu bestaat - landelijk gezien - ruim 57% van de woningvoorraad uit koopwoningen en⁵⁸ in Utrecht bedroeg dat percentage in 2019 circa 47%.⁵⁹ Begin jaren twintig van de vorige eeuw daarentegen lag het aandeel eigen woningen rond de 18% en vlak na de Tweede Wereldoorlog op 28%. Verreweg de meeste mensen woonden dus in een huurwoning en het aantal particuliere verhuurders was veel groter dan vandaag de dag.⁶⁰

Ook in Utrecht zullen in de jaren veertig dus (veel) minder mensen dan tegenwoordig hebben gewoond in een pand dat hun eigendom was. Deze aanname wordt bevestigd door gegevens uit de eerder genoemde woninginventarisaties. Daarin wordt behalve de naam van de joodse bewoner ook die van de *Grundstückseigentümer* vermeld. In zeer veel gevallen zijn dat verschillende namen en niet zelden staat over de joodse bewoner genoteerd 'huurder' of 'onderhuurder'.⁶¹ Hieruit blijkt dat het aantal huurders groot was, maar daarmee hebben we nog geen aanwijzing over het aantal joodse huiseigenaren. Dezen konden uiteraard ook niet-joodse huurders hebben en die komen niet voor op deze lijst. Bovendien huurden de eigenaren wellicht zelf ook, in plaats van hun eigen huis te bewonen. Door Piersma en Van den Berg is dit onderzocht voor Rotterdam⁶². We kunnen aannemen dat het in Utrecht niet anders was.

⁵⁶ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 247; Nationaal Archief, 'Exposé over de NGV', p. 4., NA, Ned. Beheersinstituut / Beheersdossiers, toegangsnummer 2.09.16, inv.nr. 6675.

⁵⁷ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen* (2015), p. 76.

⁵⁸ <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82900NED/table?ts=1591794238350>, geraadpleegd 10-6-2020.

⁵⁹ <https://www.utrecht-monitor.nl/fysieke-leefomgeving/wonen/voorraad-woningen> geraadpleegd 25 mei 2020.

⁶⁰ De Zeeuw en Kraan, 'Eigenwoningbezit in 100 jaar' (2001), p. 24.

⁶¹ NIOD, toegang 93a (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), inv.nrs 73-76. Er komen ook adressen voor waarbij de naam van de eigenaar niet vermeld staat. Waarom die ontbreekt is onduidelijk.

⁶² Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (juni 2020), p. 10.

3.2 Schatting aantal eigenaren

Hoeveel huizen in Utrecht in bezit waren van joden is niet duidelijk. Voor zover bekend is daar geen overzicht van. Dat dit er wel is geweest, blijkt uit een briefje van augustus 1945 aan de Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer in Utrecht. Er waren overzichten te voorschijn gekomen 'blijkbaar destijds gemaakt ten behoeve van het opsporen en uitgeven van Joodsche woningen'. De lijsten werden naar de adviescommissie opgestuurd, in de veronderstelling dat ze voor haar van waarde konden zijn. Genoemd worden in het briefje onder meer een alfabetische lijst van de namen van de joodse ingezetenen en een lijst van joods bezit van onroerend goed.⁶³

Voor sommige andere gemeenten, zoals Den Haag, is het aantal eigenaren af te leiden uit archiefmateriaal van het kadaster. Het gaat om formulieren die de NGV aan het Kadaster stuurde met het verzoek om haar 'beheer' in de kadastrale registers in te schrijven. Deze formulieren zijn aanwezig in het Nationaal Archief.⁶⁴ In Den Haag zal het aantal onroerendgoedeigenaren volgens een ruwe schatting tussen de 850 en 980 hebben gelegen. Dat is zo'n 5 tot bijna 6% van de 17.000 joden in Den Haag.⁶⁵ Dergelijke gegevens zijn er voor Utrecht niet. Voor Rotterdam komen Hinke Piersma en Marleen van den Berg op een aantal van tussen de 665 en 1.000 huiseigenaren.⁶⁶ Dit betekent dat 5 à 8% van de circa 12.500 joodse Rotterdammers onroerend goed bezat. Voor Amsterdam is het aantal onbekend. Er konden ruim 500 huizenbezitters geïdentificeerd worden, maar in werkelijkheid zullen het er meer geweest zijn.⁶⁷ Bij het aantal van 500 gaat het om slechts 0,6% van de 80.000 joodse Amsterdammers.

Voor Utrecht kunnen we uit de *Verkaufsbücher* een minimumaantal onroerendgoedbezitters afleiden. In deze bron staan de transacties staan vermeld waarbij beheerd joods onroerend goed werd verkocht door de NGV, via beheersorganisaties als het ANBO. Zoals gezegd waren deze organisaties volgens de verordening uit 1941 gerechtigd beheerd joods onroerend goed te verkopen. Er staan 84 verkochte percelen in de gemeente Utrecht in deze boeken, van ongeveer 65 eigenaren.⁶⁸ Dit zijn dus alleen de panden die zijn verkocht aan een 'oorlogskoper' en niet alle door de NGV beheerde percelen. Wanneer dit aantal van 65 eigenaren wordt vergeleken met het eerder genoemde getal van 1.929 joden in de stad Utrecht, betekent dit dat minimaal 3% van de joodse inwoners er een huis bezat.

We kunnen ons afvragen of het grote percentage buitenlandse, vooral Duitse, joden in Utrecht van invloed is geweest op het aantal eigenaren van onroerend goed. Zoals eerder bleek

⁶³ (Vermoedelijk, MB) B en W aan Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer (13 augustus 1945), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 22799.

⁶⁴ Het gaat om formulieren die de NGV aan het Kadaster stuurde met het verzoek om haar beheer in de kadastrale registers in te schrijven. Deze zijn aanwezig in het Nationaal Archief. Het betreft de 'Verzoeken van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) om inschrijving in de registers van het kadaster van onder beheer gestelde joodse percelen of verkoop daarvan aan niet-joden, met af en toe aantekening op de stukken van naoorlogs rechtsherstel', NA, toegang 2.08.101 (Kadaster: registratie van beschikkingen van het Nederlandse Beheersinstituut) inv.nrs. 11 t/m16 en 19 t/m 28.

⁶⁵ 'Ruwe schatting' omdat er mogelijk registraties ontbreken en omdat er definitievragen zijn rond het begrip eigenaar. Door spelling en gebruik van voorletters is niet altijd herleiden of het om één (dezelfde) eigenaar gaat of om twee verschillende. Ook is het de vraag of in het geval van mede-eigendom van een perceel alle genoemde eigenaren afzonderlijk moeten worden opgevoerd. De schatting betreft een eigen berekening op basis van de NGV-formulieren aan het Kadaster. Hierbij is gebruik gemaakt van excelbestanden die vriendelijk ter beschikking zijn gesteld door R. Schütz. Het aantal joodse inwoners: Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017), p. 110.

⁶⁶ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (juni 2020), p. 9, 10.

⁶⁷ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen* (2015), p. 18, 244.

⁶⁸ 'Ongeveer' omdat door spellingvariatie en gebruik van voorletters niet altijd te herleiden is of het om dezelfde eigenaar gaat of om twee verschillende. Ook is het de vraag of in het geval van mede-eigendom van een perceel alle genoemde eigenaren afzonderlijk moeten worden opgevoerd.

had een kleine 40% van de joden een andere nationaliteit dan de Nederlandse. Het is de vraag of zij zo vast gesetteld waren in de stad en over voldoende middelen beschikten om tot de aankoop van panden over te gaan. Dit kan betekenen dat mede hierdoor het percentage huiseigenaren lager heeft gelegen dan in Den Haag en Rotterdam.

Volgens een naoorlogse schatting heeft het ANBO Utrecht 1.900 à 2.000 panden in beheer gehad. Maar deze percelen lagen over een groot gedeelte van de provincie Utrecht en de Betuwe (Gelderland) verspreid, dus die aantallen betroffen een gebied veel groter dan de gemeente Utrecht.⁶⁹ Van dat totaal van circa 1.950 waren er ongeveer 700 'doorverkocht', aldus een accountantsrapport uit begin 1946.⁷⁰ Of daarmee ook werkelijk dóórverkocht werd bedoeld, dus meer dan één keer verkocht, of in algemene zin 'verkocht', wordt niet duidelijk. Voor de stad Utrecht helpen deze aantallen ons niet veel verder.

In Den Haag bleek zo'n 17% van de door de NGV beheerde percelen te zijn verkocht.⁷¹ Het kwam er nogal eens voor dat iemand meerdere percelen bezaten, soms wel tot tien of twintig. Een perceel kon dan vervolgens verschillende woningen (huisnummers) bevatten.⁷² In Rotterdam daarentegen lijkt het erop dat alle beheerde panden zijn verkocht.⁷³ Dit zegt uiteraard niets over de verhouding in Utrecht, maar het geeft wel aan dat de aantallen in de *Verkaufsbücher* weinig houvast bieden. Deze betreffen mogelijk slechts een deel van het joods onroerend goed, maar hoe groot dat deel is, weten we niet. In Utrecht was de gemeente een van de oorlogskopers: onder aanvoering van burgemeester Van Ravenswaay kocht zij twee percelen aan. Om te beginnen liet hij zijn oog vallen op het herenhuis met tuin aan het Wilheminapark 26.

3.3 Burgemeesterswoning

De in april 1942 aangetreden burgemeester Van Ravenswaay zocht passende huisvesting en besloot een ambtswoning te laten aankopen. Wilhelminapark 26, toen Nassaupark genoemd, leek hem als burgemeesterswoning bijzonder geschikt. De aankoopprijs bedroeg f 26.000 en daar kwam naar schatting circa f 5.000 bij voor 'restauratie'. In totaal ging het dus om f 31.000, een bedrag dat 'gezien de waarde van het huis, zeer gunstig voor de gemeente geacht mag worden'. De burgemeester nam een besluit tot aankoop en vroeg toestemming aan de commissaris van de provincie Utrecht.⁷⁴

Die toestemming kreeg hij al de volgende dag. De commissaris stelde voor om als bijdrage in de kosten voor bewoning f 2.100 van zijn jaarwedde in te houden. Dat vond Van Ravenswaay aan de hoge kant: hem leek f 1.400 een passender bedrag. De keuze voor deze ambtswoning hing immers ten nauwste samen met de representatieplichten van de burgemeester. Zonder die verplichtingen zou hij zeker met een bescheidener woning kunnen volstaan, zo redeneerde hij.⁷⁵ Uiteindelijk kwam de huur uit op f 1,680 per jaar.⁷⁶

⁶⁹ Oktober 1945 noemen van degenen die als beheerders van het ANBO werden aangesteld het getal van ± 1.900. In een accountantsrapport van februari 1946 staat ± 2.000. NA, toegang 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nrs. 28386 (acc.rapport 27 februari 1946) en 28388 (verslag van beheerders).

⁷⁰ Accountantsrapport, p. 2. NA, toegang 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nr. 28386.

⁷¹ Het aantal verkochte percelen in de *Verkaufsbücher* bedroeg ruim 400 (Den Haag, Scheveningen en Loosduinen), terwijl het aantal in beheer genomen percelen op een kleine 2.400 lag.

⁷² Het aantal verkochte percelen is afgeleid uit de *Verkaufsbücher*, de beheerde percelen uit de registratie van beschikkingen van het Nederlandse Beheersinstituut, NA, toegang 2.08.101 (Kadaster: registratie van beschikkingen NBI), inv.nrs 11 t/m 16 en 19 t/m 28. Hierbij is gebruik gemaakt van excelbestanden die vriendelijk ter beschikking zijn gesteld door R. Schütz.

⁷³ Mededeling Hinke Piersma, juli 2020.

⁷⁴ Burgemeester aan commissaris der provincie Utrecht (27 april 1942), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁷⁵ Burgemeester aan commissaris der provincie Utrecht (1 mei 1942), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 16333.

De villa aan het Wilhelminapark was in 1918 gekocht door mevrouw E.S.C Josephus Jitta, weduwe van B.L. Gompertz. In december 1940 was het pand gevorderd door de Duitse weermacht. Doorgaans betekende dat voor de bewoners een gedwongen verhuizing. Mevrouw Gompertz was echter ernstig ziek en verhuizen zou erg bezwaarlijk zijn. De familie overlegde of uitstel mogelijk was en dat verzoek werd ingewilligd. Wel kwam ieder dag een Duitse soldaat informeren of 'de oude mevrouw al was gestorven'. Begin 1941 overleed zij, 87 jaar oud. Daarna namen de Duitse weermacht de villa in gebruik als officiersmess.⁷⁷

Vervolgens kocht dus de gemeente Utrecht het pand van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). De koopakte dateert van 20 juli 1942. Hierin stond dat de de NGV volgens verordening 154/1941 het beheer van het perceel had overgenomen van de erven Gompertz, met naam en toenaam in de akte genoemd. Volgens de koopakte 'was de NGV bevoegd en gerechtigd tot deze rechtshandeling'.⁷⁸

Voor de weermacht die de villa in gebruik had moest 'eerst nog een ander huis in beslag genomen worden'.⁷⁹ Daarna stonden reparaties en andere werkzaamheden op het programma voordat de burgemeester het pand zou betrekken. Zolang de weermacht nog in het pand had gezeten, was slechts een beperkte bezichtiging mogelijk geweest. Toen de woning vrijkwam bleek het pand ernstiger uitgewoond dan gedacht, met als gevolg dat er meer aan werd gerepareerd en verbouwd dan geraamd. Volgens een rapport van Gemeentewerken moesten er nogal wat gebreken worden hersteld om het huis bewoonbaar te maken.⁸⁰

Al met al vielen de werkzaamheden flink duurder uit. Het begrote bedrag (en toegestane krediet) van f 5.000,- werd met bijna f 8.000 overschreden en kwam aanvankelijk uit op ruim f 12.800.⁸¹ Zoals in de paragraaf over rechtsherstel nog zal blijken, is dit later iets naar beneden bijgesteld. De burgemeester moest voor al deze uitgaven toestemming vragen aan de commissaris van de provincie. Deze legde de zaak op zijn beurt weer voor aan de departementen. Dat blijkt uit de correspondentie over een aan te brengen wastafel voor de 'grote logeerkamer op de 2e verdieping', geraamd op f 195,-. Ook deze aanschaf werd door de commissaris aan de de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en zijn ambtgenoot van Financiën voorgelegd.⁸² Dat gebeurde vermoedelijk omdat de gemeente sinds begin 1943 'noodlijdend' was, met als gevolg een verscherpt toezicht op haar financiële beleid.⁸³ Eind mei 1944 kwam de gevraagde toestemming.⁸⁴

Of de burgemeester voor al zijn besluiten rond de ambtswoning toestemming nodig had van de commissaris van de provincie, is onduidelijk. Hij probeerde bijvoorbeeld zijn woonlasten omlaag te brengen door zijn energierekening door de gemeente te laten betalen. De vraag of de burgemeester kon beschikken over 'vrij vuur, licht en water' werd door hemzelf bevestigend beantwoord. Hij nam op 18 december 1943 het besluit 'gerekend met ingang van 1 April 1943 den Burgemeester in het genot te stellen van vrij vuur, licht en water in zijn ambtswoning'.⁸⁵ Ook verzocht hij de Utrechtse Waterleidingmaatschappij de kosten van het waterverbruik in zijn

⁷⁶ Dit bleek in de latere rechtsherstelprocedure: B en W aan not. Hellingman (7 februari 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁷⁷ Interview met E.J. Verloop (30 juni 2020).

⁷⁸ Koopakte (20 juli 1942), toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁷⁹ Handgeschreven notitie 'Nassaupark 26' 3/6 42 (3 juni 1942) toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸⁰ Directeur Gemeentewerken aan burgemeester (27 augustus 1943), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸¹ Directeur Gemeentewerken aan burgemeester (27 augustus 1943), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸² Commissaris provincie Utrecht aan burgemeester Utrecht (31 mei 1944), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸³ Ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren na de bevrijding* (1955?), p. 27.

⁸⁴ Vermeld in brief B en W aan advocaat Van Benthem (2 december 1949), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸⁵ Besluit burgemeester (18 december 1943), HUA, toegang 1007-3, inv.nr. 13716.

ambtswoning per 1 januari 1944 bij de gemeente in rekening te brengen.⁸⁶ Een gemeenteraad om hem te corrigeren was er niet.

3.4 'Bestaande gelegenheid'

Ongeveer een jaar na de aankoop van Wilheminapark 26 besloot burgemeester Van Ravenswaay op 9 juli 1943 tot de aankoop voor de gemeente van acht percelen (panden). Hierover was met het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) overleg gepleegd.⁸⁷ Onduidelijk is op wiens initiatief dat gebeurde. De verkrijging ervan was voor de gemeente van belang met het oog op 'plannen voor stadsverbetering en dergelijke.'⁸⁸

Het aankopen van percelen door de gemeente gebeurde veel vaker. Dat deed zij met in verband met stadsuitbreidingen, het uitvoeren van 'saneringsplannen' (voorlopers van stadsvernieuwingsprojecten), voor de 'verbetering van de volkshuisvesting' (sloop-nieuwbouw), verwachte verbreding van straten en dergelijke. Argumenten van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting konden het interessant maken om over bepaalde percelen te beschikken. Ook tijdens de bezetting gingen deze aankopen door. In 1940 werd het gemeentebezit met heel wat percelen uitgebreid. Dat jaar waren er verspreid over het hele jaar 5 gewone en 22 geheime raadsvoordrachten over de aankoop van al dan niet bebouwde percelen.⁸⁹

Bij het besluit in juli 1943 ging het om de volgende adressen:

1. Voorstraat 98
2. Kroonstraat 5, 7 en 9
3. Oude gracht 49/49bis
4. Lange Elisabethstraat 26/26bis
5. Twijnstraat 14
6. Twijnstraat 46
7. Voor Clarenburg 3
8. Achter Clarenburg 21/21bis

De aankopen werden als volgt gemotiveerd. De gemeente had het perceel Voorstraat 98 te zijner tijd nodig voor de verbreding van de verkeersweg Voorstraat-Wittevrouwenstraat tot 22 meter. Eerder waren daarvoor aan de noordzijde van de straat al andere percelen verworven. Aankoop van Kroonstraat 5, 7 en 9 was wenselijk in verband met de verdere sanering van wijk C. Het perceel Oude gracht 49/49bis lag in de strook, die nodig zou zijn voor de verbreding van de Jacobskerkstraat tot 16 meter, als onderdeel van de totstandkoming van de geplande verkeersweg Paardenveld-Waterstraat-Jacobikerkhof-Jacobskerkstraat-Jacobijnestraat-Breedstraat-Voorstraat.

Voor de percelen Lange Elisabethstraat 26/26bis, Voor Clarenburg 3 en Achter Clarenburg 21/21bis had de gemeente belangstelling gezien de te verwachten verdere uitbreiding van het Jaarbeurscomplex op het Vredenburg. Hierbij zou de omgeving van de Lange Elisabethstraat en Achter Clarenburg een ingrijpende verbetering en verandering moeten ondergaan. Ten slotte was ook het bezit van de percelen Twijnstraat 14 en 46 voor de gemeente wenselijk gezien de beoogde verbreding van de straat tot 16 meter.

De voorgestelde koopprijzen waren voor de gemeente aannemelijk. Voorts was het een gunstige omstandigheid, dat 'thans geen vergoeding voor bedrijfsschade of andere schadeloosstellingen behoeven te worden betaald, zoals bij latere onteigening het geval zou zijn.' De burgemeester achtte het daarom voor de gemeente geboden, van de bestaande

⁸⁶ Burgemeester aan directie Utrechtse Waterleidingmaatschappij (18 januari 1944), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

⁸⁷ *Gedrukte Verzameling* 1943, nr. 93 (9 juli 1943)

⁸⁸ *Gedrukte Verzameling* 1943, nr. 93 (9 juli 1943)

⁸⁹ *Gedrukte verzameling* 1940, Lijst van geheime voordrachten.

gelegenheid gebruik te maken om zich tijdig het bezit van deze percelen te verzekeren.⁹⁰ Zoals wel vaker voorkwam vormden planologische argumenten dus de achtergrond van de voorgenomen koop. Ook in Amsterdam en Den Haag kochten de gemeente om vergelijkbare redenen verschillende percelen uit joods bezit.⁹¹

3.5 Teruggefloten

De koopprijs voor de acht Utrechtse percelen samen bedroeg ruim f 94.000. Voor de transactie was toestemming van hogerhand nodig.⁹² De transactie was dus nog niet rond. De commissaris van de provincie moest de aankopen goedkeuren. De directeur van de Provinciale Planologische Dienst (PPD) adviseerde deze erover. Daarbij nam hij naast de acht percelen uit de ANBO-portefeuille ook twee andere mee, die de burgemeester eveneens wilde laten aankopen. Dit waren de panden Steenweg 64 en Mariastraat 31/31bis/33, nodig voor de te zijner tijd 'onvermijdelijke verbreeding'.⁹³ In totaal ging het dus om tien percelen, waarvan acht uit joods bezit.

De PPD-directeur vond dat de motivatie van de aankoop berustte op verouderde inzichten over verkeersverbeteringen en over de historische binnenstad. Wat het verkeer betreft kwamen die oude ideeën neer op verbreding van de doorgangswegen door de stad voor het toenemende wegverkeer. Maar volgens nieuwere opvattingen kon het ook om de stad worden heen geleid. Dat gebeurde al met het oost-westverkeer en in de toekomst zou dat ook gebeuren met het noord-zuidverkeer.

Verder was er een herleefde belangstelling voor het 'oude stadsschoon' en de PPD-directeur vond dat het historische stadsgebied zo ongerept mogelijk intact moest blijven. Het historisch erfgoed diende gerespecteerd te worden, behouden te blijven en geconserveerd. Een en ander bracht hem tot de conclusie dat de aankoop van vier van de tien percelen wenselijk was, tegen twee geen bezwaar bestond, maar dat aankoop van de vier overige voorbarig zou zijn.⁹⁴

De 3e afdeling van de Provincie zag dat anders. Ook zij vond dat Utrecht er wijs aan zou doen 'het vraagstuk van de binnenstad' opnieuw te bestuderen. Maar zij waarschuwde ook voor grote uitgaven, zoals bijvoorbeeld de sanering waarvoor de gemeente enkele van de panden wilde aankopen. Uiteindelijk kwam de 3e afdeling slechts over de aankoop van Voorstraat 98 tot een positief oordeel. In toegevoegd commentaar staat nog 'Op tal van punten in de binnenstad wil Utrecht maar gaan kopen. Heeft zij eenmaal gekocht, dan volgen andere aankopen onvermijdelijk. Dit leert de ervaring'.⁹⁵ Ook een niet nader omschreven 'rapporteur' wilde alleen de aankoop van Voorstraat 98 goedkeuren.⁹⁶

De commissaris van de provincie volgde echter het advies van PPD, dus vier aankopen wenselijk, tegen twee was 'geen overwegend bezwaar' en de overige vier 'voorbarig'.⁹⁷ Ook de secretarissen-generaal moesten zich over de kwestie uitspreken. In april 1944 kwam hun

⁹⁰ *Gedrukte Verzameling* 1943, nr. 93 (9 juli 1943).

⁹¹ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen* (2015), p.88-90; Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017), p. 73-78.

⁹² *Gedrukte Verzameling* 1943, nr. 93 (9 juli 1943).

⁹³ Burgemeester aan commissaris der provincie Utrecht (21 juli 1943), HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), inv.nr. 1495.

⁹⁴ Vreeswijk (Provinciale Planologische Dienst) aan commissaris der provincie Utrecht (15 oktober 1943) HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), inv.nr. 1495.

⁹⁵ 3^e afdeling aan de commissaris der provincie Utrecht (26 oktober 1943), HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), inv.nr. 1495.

⁹⁶ 'rapporteur' aan de heer/heren ...[Namen niet te ontcijferen, MB] 23 november 1943), HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), invnr. 1495.

⁹⁷ Commissaris der provincie aan secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken (27 november 1943), HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), inv.nr. 1495.

antwoord. Zij maakten bezwaar tegen de aankoop van de percelen, met uitzondering van Oudegracht 49/49bis en Voorstraat 98. Dit omdat een weloordacht plan ontbrak, dat rekening hield met de gewijzigde verkeerselementen en de 'tegenwoordige inzichten' op stedenbouwkundig gebied. Dat maakte een gemotiveerde beoordeling van de beoogde aankopen vrijwel onmogelijk. Ook leek het hun niet bezwaarlijk de beslissing over aankoop op te schorten, aangezien 'in de gegeven omstandigheden' toch geen plan voor nieuwbouw of ingrijpende verbetering aan de orde kon worden gesteld.⁹⁸

Nu ging de burgemeester tot - een sterk verminderde - actie over. Het perceel Voorstraat 98 werd aangekocht voor een prijs van f 13.000,- en 'overigens onder de bepalingen, welke voortvloeien uit de verordening nr. 154/1942 en met inachtneming van de in de bij dit besluit behorende bijlage vermelde verkoopvoorwaarden van het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen.'⁹⁹ Bij besluit van 22 mei 1944 dacht de burgemeester ook het perceel Oudegracht 49/49bis aan te kopen.¹⁰⁰ Maar ruim een maand later moest hij dit besluit alweer intrekken, omdat de ANBO had meegedeeld, 'dat zij het beheer over dit pand thans niet meer heeft', waardoor de verkoop geen doorgang kon vinden.¹⁰¹ Bijna een jaar na het ambitieuze besluit van juli 1943 was er dus maar één van de beoogde acht ANBO-percelen aangekocht: Voorstraat 98.

Dat de gemeente een pand kocht uit joods bezit, zal zij hebben geweten. Uit het voorbeeld van Wilhelminapark 26 blijkt dat de joodse rechthebbenden met naam en toenaam in de koopakte stonden vermeld. Handelend als beheerder verkocht het ANBO namens de NGV het onroerend goed. De gemeente had een 'bestaande gelegenheid' benut, met andere woorden opportunistisch gehandeld.

⁹⁸ Secr.generaal van Binnenlandse Zaken aan commissaris der provincie (17 april 1944), HUA, toegang 1201 (Gedeputeerde Staten), inv.nr. 1495.

⁹⁹ HUA, *Gedrukte Verzameling* 1944, nr. 25 (3 maart 1944).

¹⁰⁰ HUA, *Gedrukte Verzameling* 1944, nr. 50 (22 mei 1944).

¹⁰¹ HUA, *Gedrukte Verzameling* 1944, nr. 67 (30 juni 1944).

4. De draad weer oppakken

4.1 Afdeling Joodse Zaken

Utrecht werd op 7 mei 1945 bevrijd. Burgemeester Ter Pelkwijk kwam terug uit zijn onderduik en sprak vanaf het bordes van het stadhuis de Utrechters toe. Hij nam zijn functie weer op en oorlogsburgemeester Van Ravenswaay werd gearresteerd.¹⁰² Vanzelfsprekend heerste er grote blijdschap over de bevrijding, maar tegelijkertijd vroeg een groot aantal problemen om een oplossing. Er bestond in de stad behoefte en gebrek aan de meest elementaire levensbehoeften.¹⁰³ Organisaties om noden te lenigen waren al tijdens de bezetting actief.¹⁰⁴ Na de bevrijding werd daarnaast het Utrechtse comité van Nederlands Volksherstel opgericht.

Het plaatselijke comité in Utrecht kende een algemeen bestuur van maar liefst zeventig leden. Allerlei maatschappelijke sectoren waren erin vertegenwoordigd. De voormalige illegaliteit was met achttien personen het sterkst aanwezig. De gemeente Utrecht leverde tien vertegenwoordigers, onder wie het gehele college van B en W, gemeenteontvanger A. Koster en enkele hoge ambtenaren. Het eigenlijke werk gebeurde door de uitvoerende organisatie.¹⁰⁵

Er kwam speciale hulp voor joodse slachtoffers en gedupeerden. Binnen Utrechts Volksherstel werd een afzonderlijke afdeling 'Joodse Zaken' opgericht. Voorzover bekend was dat uniek voor de naoorlogse Nederlandse hulpverlening.¹⁰⁶ Vaak wordt in dit verband verwezen naar het besluit dat tijdens de bezetting door de regering in ballingschap (Londen) was genomen: men zou geen onderscheid maken tussen joodse en niet-joodse oorlogsslachtoffers. De meerderheid in het kabinet-Gerbrandy had het in het licht van de nazistische rassenleer ongepast gevonden 'dat men te veel de Joden als een afzonderlijke groep zou gaan bekijken'.¹⁰⁷

De instelling van een afdeling Joodse Zaken in Utrecht – dus wél verschil maken – was daarom opmerkelijk, al lijkt er weinig discussie aan vooraf te zijn gegaan. Burgemeester Ter Pelkwijk verklaarde in een van zijn eerste toespraken na de bevrijding: 'Onze joodsche burgers als groep in het bijzonder trof geestelijk en lichamelijk een bitter lot.'¹⁰⁸ De afdeling Joodse Zaken schreef in een verslag dat het merendeel van de joodse slachtoffers 'absoluut niet in staat is hun eigen zaken te behartigen' door wat zij hadden meegemaakt tijdens hun verblijf in concentratiekamp of onderduik. De afdeling zag het daarom als haar plicht 'veelvuldig in allerlei zaken voor hen op te treden'.¹⁰⁹

De geboden hulp bestond uit de inschrijving van alle gerepatrieerden en opgedokenen, het verlenen van financiële steun en het verschaffen van huisvesting en meubilering. De cliënten hadden geld nodig voor de aanschaf van levensmiddelen en kledingen voor het betalen van huur. Verder werd contact gezocht met met verschillende medici en tandartsen, 'die onze mensen voorlopig kosteloos behandelen'. Ook werd gewerkt aan de verstrekking van zakenvoorschotten voor de heropening van bedrijven. Tijdelijk onderdak werd geboden in een passantenhuis en er werd bemiddeld bij het vinden van woonruimte, waar een enorme behoefte aan was.¹¹⁰ In de eerste twee maanden na de bevrijding werden 7 à 800 personen

¹⁰² Melching, "Een loyale houding" (1995), p. 73.

¹⁰³ Hesselmans, 'Een noodzakelijk oorlogsverschijnsel' (2002), p. 223.

¹⁰⁴ Van Schaik, "Om des gewetens wille" (1995), p. 100-103.

¹⁰⁵ Hesselmans, 'Een noodzakelijk oorlogsverschijnsel' (2002), p. 226; HUA, toegang 756 (Stichting NVH), Inleiding (digitale versie).

¹⁰⁶ Hesselmans, 'Een noodzakelijk oorlogsverschijnsel' (2002), p. 227.

¹⁰⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 195-196.

¹⁰⁸ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 195-196.

¹⁰⁹ Overzicht der werkzaamheden afd. Joodse Zaken (9 juli 1945), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 79.

¹¹⁰ Overzicht der werkzaamheden afd. Joodse Zaken (9 juli 1945), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 79.

door haar financieel geholpen, van wie 350 in de maand juni.¹¹¹

Bij de afdeling Joodse Zaken was L. Hartog een sleutelfiguur. Hij had sinds het begin van de oorlog ondergedoken gezeten en was actief geweest in het verzet. Hij voorzag tijdens de oorlog met zijn verzetsgroep bijna tweehonderd lotgenoten van geld, voedsel en andere hulpgoederen voorzien. Hij kende dus veel van de mensen die na de oorlog om hulp vroegen. De leiding van de afdeling Joodse Zaken was in handen van A. de Waard, een studente die ook actief was geweest in het verzet. Zij beperkte zich veelal tot de algemene leiding terwijl Hartog de feitelijke hulpverlening aan joodse oorlogsslachtoffers op zich nam.¹¹² Door bemoeienis van de afdeling Joodse Zaken konden zaken worden bespoedigd, ook op het gebied van huisvesting.¹¹³ Uiteraard was dat zeer welkom bij de toestroom van terugkeerders, die allemaal hulp nodig hadden.

4.2 Onderdak

*'De heer C. is Oorlogsslachtoffer. Beleeft verzoeken wij U hem ter wille te zyn. Hy verzoekt in het perceel Spoorstraat enige kamers te mogen huren; met den eigenaar is de zaak geregeld. Momenteel woont hij er als duikeling.'*¹¹⁴

'Betreft het in orde maken van een keuken in het perceel Catharijnesingel, voor den heer K. Voor de oorlog woonde hij J.M. Kemperstraat. Op 1 mei 1942 moest de heer K. gedwongen verhuizen naar Stadhouderslaan 92, ten gevolge van in beslagname van het huis in de J.M. Kemperstraat door Duitse officieren.

Daarbij moest bijna de gehele inventaris worden achtergelaten. Op 31 Augustus 1942 moest de Heer K. naar Amsterdam; wegens hoge leeftijd nog niet naar Westerbork. Op 26 Mei is de Heer K. ondergedoken in de Hamburgerstraat te Utrecht en daarna op verschillende andere adressen. O.a. in Elst, Ingen, Utrecht, Twello.

*Na de capitulatie werd door de DIHA het huis aan de Catharijnesingel toegewezen aan twee families. Derhalve moest een kamer omgebouwd worden tot keuken op de etage van den heer K.'*¹¹⁵

Na de bevrijding heerste er grote woningnood, die nog jaren zou voortduren. Er moet in de eerste maanden na de bevrijding heel wat zijn geïmproviseerd om terugkeerders te huisvesten. Dat veel mensen ontheemd waren, blijkt uit de volgende cijfers. Landelijk gezien waren dit volgens Bossenbroek 1.800.000 personen: 300.000 keerden terug uit Duitsland, ruim een miljoen waren evacu  s, circa 350.000 onderduikers, verder tienduizenden hongervluchtelingen en eveneens tienduizenden tewerkgestelden. Bijna de helft behoorde tot de rechtstreekse oorlogsslachtoffers. Het aantal op te vangen gerepatrieerden in Utrecht bedroeg 10.000.¹¹⁶ Natuurlijk hadden al deze mensen een dak boven hun hoofd nodig.

Mei 1945 stonden er zo'n 42.000 woningen in Utrecht. Dat aantal was ongeveer evenveel als bij het begin van de oorlog. In de oorlogsjaren waren er ruim 200 woningen in de stad geheel vernield en ruim 1.500 woningen licht beschadigd. Er kwamen in die periode nauwelijks woningen bij, terwijl de bevolking toenam van 168.000 eind 1939 tot 177.000 eind 1945.¹¹⁷

¹¹¹ Statistische gegevens Afd. Joodse Zaken (12 juli 1945), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 79.

¹¹² Hesselmans, 'Een noodzakelijk oorlogsverschijnsel' (2002), p. 228-229.

¹¹³ Overzicht der werkzaamheden afd. Joodse Zaken (9 juli 1945), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 79

¹¹⁴ Hartog aan directeur BARA (13 juni 1945), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 78-a

¹¹⁵ Getypte notitie (ongedateerd), HUA, toegang 756 (Stichting NVH), inv.nr. 78-a.

¹¹⁶ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 183, 194.

¹¹⁷ Verhoeven, 'Verder hebben we heel gewoon geleefd' (1995), p. 174-175.

Ook de leden van Duitse bezettingsmacht hadden woon- en verblijfsruimte opgeëist. Zij werden voor een deel bij particulieren of pensionhouders ingekwartierd.¹¹⁸ Ook werden grote aantallen woningen en andere gebouwen gevorderd. De schattingen over de cijfers lopen uiteen. Het DIHA-archief noemt een aantal van 525 woningen en andere gebouwen¹¹⁹ en Ter Pelkwijk zelfs het aantal van 775.¹²⁰

Na de bevrijding was 'inkwartiering' nog niet van de baan. Nu waren het de geallieerde bevrijders die huisvesting nodig hadden. Op een lijst gedateerd 22 augustus 1945 staan ruim 300 gebouwen die de geallieerde strijdkrachten in Utrecht hadden gevorderd. Daaronder waren ook enkele parkeergarages, alle jaarbeursgebouwen aan het Vredenburg, veilinggebouwen en dergelijke.¹²¹ Behalve de geallieerden hadden ook het Nederlandse Militair Gezag en de Binnenlandse Strijdkrachten onderdak nodig.¹²²

Terugkeerders konden vaak niet, of niet meteen, weer de woning betrekken waarin zij tot hun vertrek hadden gewoond. Uit de landelijke literatuur zijn de lotgevallen bekend van joden die moesten ervaren dat hun huis was bewoond door anderen, ongeacht of de joodse bewoners eigenaren of huurders waren geweest. Dat zal zich ook in Utrecht hebben voorgedaan. Daar waren al in 1943 de meeste woningen van joden immers door anderen betrokken, waaronder de Duitse weermacht.¹²³ Na de bevrijding moest enorm worden geïmproviseerd bij de toewijzing van woningen.¹²⁴ Niet zelden werden terugkeerders eerst tijdelijk ergens ondergebracht, soms inwonend bij anderen.

Woonruimte vinden had de hoogste prioriteit. Voor huiseigenaren was een volgende stap het terugkrijgen van hun eigendom, hun eigen huis, dat tijdens de bezetting in beheer was genomen en soms ook verkocht door de Niederländische Grundstücksverwaltung. Na de bevrijding kwam het rechtsherstel van geroofd joods onroerend goed op gang. In het volgende hoofdstuk wordt de teruggave beschreven van de twee panden die de gemeente tijdens de bezetting uit joods bezit had aangekocht.

4.3 Straatbelasting

Teruggekeerde joden moesten onderdak zien te vinden en stonden voor de immense en zware opgave weer een bestaan op te bouwen. Behalve bij de hulpverlenende organisaties kwamen zij ook weer in beeld bij andere instanties, waaronder de gemeente. Een van de vragen in dit onderzoek is of de gemeente Utrecht in de naoorlogse jaren aanslagen (naheffingen) voor straatbelasting heeft opgelegd aan joodse eigenaren van onroerend goed. Om te beginnen staan we kort stil bij deze belasting.

Het betrof een lokale heffing die een 'billijke bijdrage' moest leveren in de kosten en lasten van de gemeente voor de aanleg, onderhoud en verlichting van land- en waterwegen.¹²⁵ In de gemeente Utrecht werd deze geheven sinds 1898. Er bestond toen een dringende

¹¹⁸ Zie diverse stukken over inkwartiering, waaronder 'inkwartieringsbiljetten' in HUA, toegangsnr. 821-1 (Gem. inkwartieringsbureau), inv.nr. 48.

¹¹⁹ Inleiding bij de inventaris, digitale versie, HUA, toegangsnr. 821-1 (Gem. inkwartieringsbureau).

¹²⁰ Ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren na de bevrijding* (1955?) p. 17.

¹²¹ 'Door geallieerde strijdkrachten in Utrecht gevorderd onroerend goed' (22-8-45), HUA, toegang 821-1 (Gem. inkwartieringsbureau), inv.nr. 120.

¹²² HUA, toegang 1136 (Militair Gezag in de provincie Utrecht), inv.nr. 362.

¹²³ Op de eerder genoemde lijst van ontruimde woningen van begin 1943 stond ook de te beantwoorden vraag 'is de woning weer betrokken?' In de meeste gevallen luidde het antwoord 'ja'. Een aantal ervan was in gebruik bij de Duitse weermacht. Brief commissaris der provincie aan burgemeesters (27-01-1943) en 'Staat van ontruimde woningen van Joden', HUA, toegang 1202 (Com. der Koningin) inv.nr. 219.

¹²⁴ Op een ongedateerd lijstje van 'ter beschikking gekomen panden' staat bijvoorbeeld regelmatig aangetekend 'komt ter beschikking zodra X naar zijn oorspronkelijke woning terug gaat'. HUA, toegang 821-1 (Gemeentelijk inkwartieringsbureau), inv.nr. 120.

¹²⁵ *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248 ontwerp-verordening, artikel 1.

behoefte aan ‘versterking van de gemeentemiddelen’. Al eerder had het college van B en W gewezen op de stijgende uitgaven en op de moeilijkheden om die kosten te dekken. Onder andere met verwijzing naar Amsterdam werd gepleit voor de instelling van een straatbelasting.¹²⁶ In 1897 was het zover en op 15 oktober van dat jaar werd hiertoe een verordening aangenomen.¹²⁷ In de volgende decennia kwamen enkele wijzigingen tot stand, van redactionele aard of voortkomend uit wijzigingen in de Gemeentewet.¹²⁸ Hier wordt uitgegaan van de verordening Straatbelasting van 1938, die tijdens de bezetting van kracht was.

De belasting werd geheven van eigenaren van onroerend goed, of in termen van de verordening: ‘wegens gebouwde eigendommen en daarbij behorende erven, die aan openbare land- of waterwegen in de gemeente Utrecht belenden of in de de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen zijn, en wegens ongebouwde eigendommen, die aan deze wegen belenden of op deze wegen uitgang hebben’. De belasting werd geheven per kadastraal perceel. Ze was verschuldigd door degene die het genot had van de bedoelde eigendom. Als genothebbende werd aangemerkt degene die op 1 januari van het belastingjaar als zodanig in de kadastrale legger was aangetekend.¹²⁹

De verordening bevatte ook een bepaling over ontheffing van de betalingsplicht ingeval van onvermogen. Dit was artikel 23 uit de verordening van 1938: ‘Aanslagen, waarvan de invordering niet heeft kunnen plaats hebben tengevolge van gebleken onvermogen van de belastingschuldigen, kunnen op gemotiveerde voordracht van den gemeenteontvanger door Burgemeester en Wethouder oninbaar worden verklaard.’¹³⁰ De onderstaande tabel geeft een beeld van de opbrengst van deze belasting in de jaren 1938-1948.

Straatbelasting 1938-1948

	Opbrengst in guldens	Toename t.o.v. vorig jaar
1938	565.402,81	
1939	576.930,44	2,04
1940	585.564,13	1,50
1941	589.530,90	0,68
1942	591.088,21	0,26
1943	592.661,73	0,27
1944	595.738,39	0,52
1945	589.223,02	-1,09
1946	662.609,30	12,45
1947	635.818,95	-4,04
1948	678.251,08	6,67

Bedragen afkomstig uit de *Verslagen van de toestand van de gemeente Utrecht*¹³¹

De heffing van de straatbelasting vertoonde tijdens de bezettingsjaren dus een gestage stijging, behalve in 1945. Mogelijk was de daling in dat jaar een gevolg van de ontregeling van de belastinginning in het laatste oorlogsjaar. In het gemeenteverslag over 1941-1945 wordt

¹²⁶ *Gedrukte Verzameling* 1897, ingekomen stukken no. 38 (20 augustus 1897).

¹²⁷ Verslag van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht 1897, zesentwintigste zitting (14 oktober 1897) en zevenentwintigste zitting (15 oktober 1897), p. 320-340.

¹²⁸ *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248.

¹²⁹ *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248 ontwerp-verordening, artikelen 1, 2, 5.

¹³⁰ *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248 ontwerp-verordening, artikel 23.

¹³¹ *Verslagen van de toestand van de gemeente Utrecht*, 1939 p. 37, 1940 p. 47, 1941-1944 en 1945 p. 69 en 1946-1948 p. 49.

vermeld dat het ten gevolge van kolen-, papier- en voedselschaarste niet mogelijk was de voorbereidende werkzaamheden voor de aanslagregelingen van de gemeentebelastingen 'op regelmatige en normale wijze' uit te voeren. Daardoor was stagnatie bij de heffing en vertraging bij de invordering ontstaan.¹³² Hoewel dit in het verslag niet specifiek zo wordt benoemd, zal dit in het laatste oorlogsjaar en vooral in de winter 1944-1945 in versterkte mate hebben gegolden, aangezien het maatschappelijk leven toen in veel opzichten extra ontregeld was.

In 1946 nam de opbrengst van de straatbelasting flink toe. Mogelijk heeft die stijging te maken heeft met naheffingen in verband met achterstalligheid, opgelegd dus aan belastingplichtigen die in eerdere jaren niet hadden betaald. De toename in 1946 kan echter ook (grotendeels) veroorzaakt zijn door de verhoging van de straatbelasting, waartoe voor het begrotingsjaar 1946 werd besloten.¹³³

4.4 Achterstalligheid?

Zoals hierboven gememoreerd deden zich in Amsterdam en Den Haag gevallen voor van heffingen van erfpachtcanon en straatbelasting vanwege achterstalligheid. Op het punt van straatbelasting was Amsterdam daarbij trouwens zeer coulant.¹³⁴ In Rotterdam zijn geen aanwijzingen gevonden voor naheffingen van erfpachtcanon of straatbelasting.¹³⁵ Een belangrijk probleem bij het onderzoek naar de Utrechtse situatie is dat de uitvoeringsadministratie van de straatbelasting uit de jaren veertig niet meer bestaat. Achtergrond daarvoor is dat de door gemeenten geheven of geïnde belastingen worden genoemd in een lijst uit 1982 'van voor vernietiging in aanmerking komende bescheiden'. Deze lijst is gemaakt op grond van bepalingen uit de Archiefwet 1962 en het Archiefbesluit 1968. De bewaartermijn was voor onder andere aangiften, bezwaarschriften, ontheffingen en kwijtscheldingen vijf jaar, voor kohieren en aanslagen tien jaar.¹³⁶

In het Utrechts Archief zijn na het natrekken van een breed scala aan zoektermen geen aanwijzingen aangetroffen voor naheffingen van straatbelasting. Maar evenmin zijn gegevens gevonden die erop wijzen dat de gemeente hiertoe niet zou zijn overgegaan, door bijvoorbeeld coulance toe te passen. Hetzelfde geldt voor andere gemeentelijke belastingen, die hieronder worden besproken.

Van achterstalligheid na de bevrijding was alleen sprake wanneer de belasting tijdens de bezettingsjaren niet was betaald. Beheerders van joods onroerend goed werden geacht de lasten te voldoen. Dat zij dit ook deden blijkt uit een briefje van het ANBO uit 1942 in het dossier over Wilhelminapark 26. De beheersorganisatie verzocht de gemeenteontvanger een bedrag van f 33,78 over te maken 'wegens straatbelasting Nassaupark 26'.¹³⁷ Dat blijkt te gaan om straatbelasting die het ANBO al voor de tweede helft van 1942 had betaald en nu terug wilde ontvangen. Er was een nieuwe eigenaar, de gemeente, en het ANBO was niet langer

¹³² *Verslag van de toestand van de gemeente Utrecht, 1941-1944 en 1945* p. 62.

¹³³ De raadsvoordracht dateerde van 30 juli 1946 en werd op 22 augustus 1946 in de gemeenteraad behandeld. De voorgestelde (en aangenomen) wijzigingen werden echter geacht al op 1 januari 1946 in werking te zijn getreden. *Gedrukte verzameling* 1946, 1^e Serie nr. 121 (30 juli 1946); *Notulen van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht* 22 augustus 1946, p. 107-122.

¹³⁴ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen* (2015), p. 198-205.

¹³⁵ Piersma en Van den Berg, *Onrechting & rechtsherstel* (2020), p. 30.

¹³⁶ Mededeling van Jellie van der Meulen, Het Utrechts Archief (per mail 8 juli 2020). Zij voegde nog toe dat niet bekend is wanneer de stukken over straatbelasting uit de jaren veertig vernietigd zijn. Dit maakt het moeilijk een eventuele verklaring van vernietiging te vinden, die formeel moest worden opgemaakt en bewaard.

¹³⁷ ANBO aan gemeenteontvanger (10 september 1942), HUA, toegangsnr. 1007-3 (, inv.nr. 13716.

verantwoordelijk voor de betaling. Zoals nog zal blijken was de gemeente van straatbelasting vrijgesteld.¹³⁸

Of het ANBO als beheerder van joods onroerend goed de gemeentelijke aanslagen straatbelasting regelmatig betaalde is niet bekend. Dit zal hebben samengehangen met de manier waarop zijn beheer georganiseerd was, iets wat wellicht verschilde per stad. Daarover is niet veel bekend. Wel was er bij het ANBO in Utrecht - blijkens naoorlogse rapportages - bij het innen van huren en betalen van lasten in de laatste oorlogsmaanden een geweldige achterstand ontstaan. Sinds september 1944 had het ANBO er met personeelsgebrek te kampen en ook was een deel van de administratie door de ondergrondse meegenomen.¹³⁹ Een groot aantal huurders had van de verwarde toestand vanaf september 1944 gebruik gemaakt door de huren achter te houden om ze 'na de bevrijding aan de voormalige eigenaren ten goede te laten komen'.¹⁴⁰ Velen kwamen na de bevrijding hun achterstallige huren brengen, 'mits wij (de naoorlogse beheerders van het ANBO, MB) hen verzekerden, dat deze bedragen ook werkelijk aan de oorspronkelijke eigenaren ten goede kwamen'.¹⁴¹

Bij het al dan niet betalen van lasten zullen ook de plaatselijke omstandigheden op de woningmarkt van invloed zijn geweest. Te denken valt aan de mate waarin joods eigendom was uitgegeven aan nieuwe bewoners. Zoals eerder bleek was in Utrecht het grootste deel van de woningen van weggevoerde joden aan anderen in gebruik gegeven. In Den Haag daarentegen stonden veel woningen in Scheveningen leeg, in verband met de afgrendeling van het gebied vanwege de bouw van de *Atlantikwall*. Hierdoor waren in de 'vesting Scheveningen' zo'n 20.000 woningen ontruimd.¹⁴² Deze mochten niet bewoond worden. Woningen van joden in dit gebied zullen dus ook niet aan anderen ter beschikking zijn gesteld en de beheerder kon geen huren innen. Dit zal ook zijn betalingsgedrag van lasten aan de gemeente beïnvloed hebben.

In de derde plaats zal ook hebben meegespeeld hoeveel percelen door de beheersinstantie tijdens de bezetting werden verkocht. Was iemand eigenaar geworden, dan is een voor de hand liggende veronderstelling dat hij voortaan de belastingaanslag kreeg. Interessant is in dit verband echter de volgende opmerking over de ANBO-administratie in een accountantsrapport van 1946: 'daar wij (de naoorlogse bestuurders van het ANBO, MB) wel beschikken over een globale verdeling van geïnde huren in wel- en niet doorverkochte panden, maar deze splitsing niet is aangehouden bij de betaalde lasten'.¹⁴³ Zou dit betekenen dat ook wel doorverkochte panden in beheer bleven bij het ANBO? Dat wordt niet duidelijk, omdat in de accountantsrapportage verder niet op die zaak wordt ingegaan.

Was in het eerder geïntroduceerde geval van de joodse bakker dan misschien sprake van een aanslag van achterstallige straatbelasting? Hij had zich na terugkomst voor hulp tot de gemeente gewend, maar 'al wat hij kreeg was een belastingaanslag'. Het verhaal stond op de webste van de Stichting Joods Monument Utrecht. Het monument is inmiddels gerealiseerd en het werd onthuld in oktober 2015. De website bestaat niet meer, maar is onderdeel geworden van het landelijke *JoodsMonument.nl*.¹⁴⁴ Het bericht over de bakker is daar niet meer te vinden.

¹³⁸ HUA, toegangsnr. 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716, B en W aan not. Hellingman (7 februari 1947); *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248, ontwerp-verordening, artikel 15.

¹³⁹ Accountantsrapport (27 februari 1946), NA, toegangsnr. 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nr. 28386, p.1.

¹⁴⁰ Verslag van beheerders (26 oktober 1945), NA, toegangsnr. 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nr. 28388, p.3.

¹⁴¹ Accountantsrapport (27 februari 1946), NA, toegangsnr. 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nr. 28386, p.3.

¹⁴² Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (1995), p. 117, 141.

¹⁴³ Accountantsrapport (27 februari 1946), NA, toegangsnr. 2.09.16.01 (NBI, beheersdossiers), inv.nr. 28386, p.2.

¹⁴⁴ <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/600386/joods-monument-utrecht>

Gezien de eerdere vindplaats van het bericht is navraag gedaan bij verschillende personen die betrokken waren bij de totstandkoming van het Joods Monument in Utrecht.¹⁴⁵ Zij konden echter geen opheldering geven. Ook zijn een aantal dossiers met casuïstiek doorgewerkt op zoek naar gegevens over deze bakker. Het ging om archieven van de Nederlandsch Israëlitische Gemeente Utrecht en de afdeling Joodse Zaken van Nederlands Volksherstel. Dat heeft echter niet meer duidelijkheid opgeleverd.

In dit verband is ook de informatie van mevrouw De Leeuw interessant. Haar vader J. de Leeuw heeft als onderduiker de oorlog overleefd. Hij had biljetten van f 500,- en f 1000,- in bewaring gegeven bij een collega-bakker en die kreeg hij na bevrijding netjes terug. Maar toen hij het geld wilde inwisselen voor kleinere coupures, werden het ingehouden voor niet betaalde belasting tijdens zijn onderduik.¹⁴⁶ Om welke belasting(en) dit ging, is echter niet bekend. Aangezien hij huurder was van zijn woning en geen eigenaar, zal het (in beide verhalen) niet om straatbelasting zijn gegaan.¹⁴⁷

Of het inhouden van de biljetten een relatie heeft met de naoorlogse geldsaneringen, is evenmin duidelijk. In juli 1945 werden alle honderdguldenbiljetten ongeldig verklaard. Twee maanden later werden ook de andere bankbiljetten uit de roulatie genomen. Al het ingeleverde geld kwam op geblokkeerde rekeningen te staan. Ieder huishouden ontving in oktober 1945 tien gulden nieuw geld: 'het tientje van Lieftinck', genoemd naar de minister van Financiën van destijds. Het deblokken van bevroren tegoeden door De Nederlandsche Bank gebeurde in overleg met de Belastingdienst.¹⁴⁸

Bij nader inzien blijkt het bij de beide berichten over een joodse bakker waarschijnlijk om één verhaal te gaan. Mevrouw De Leeuw vermoedt dat het ook in het andere geval draait om haar vader, bakker J. de Leeuw, en dat het relaas op genoemde website onbedoeld een andere draai heeft gekregen.¹⁴⁹

4.5 Andere lasten

Van een brandverzekeringsbelasting was voor en tijdens de oorlog in Utrecht geen sprake. Ze komt niet voor op het overzicht van gemeentelijke belastingen uit die jaren.¹⁵⁰ Wel is na de oorlog in de begrotingsbesprekingen de eventuele invoering ervan behandeld. Achter de term 'assurantiebelaasting' bleek een brandverzekeringsbelasting schuil te gaan. In de raadsvergadering van 22 augustus 1946 vroeg een raadslid zich af of zo'n belasting moest worden geheven omdat de brandweer zoveel meer geld kostte. Volgens hem waren tegen deze belasting tal van bezwaren aan te voeren. 'In Rotterdam drukt zij zeer zwaar; of Amsterdam ze weer zal invoeren, staat nog niet vast.'¹⁵¹ In Utrecht werd in ieder geval de eerste jaren zo'n verzekering niet ingevoerd, want in het overzicht van gemeentelijke belastingen in 1946-1948 deze niet aan te treffen.

Overigens kreeg de Utrechtse gemeentebegroting ook in de naoorlogse jaren veel aandacht, evenals die van andere gemeenten en het Rijk. Ook in Utrecht waren inkomsten uit belastingen nodig om de financiën weer op orde te krijgen, zo blijkt uit de behandeling van de begroting in 1946. In augustus hield de gemeenteraad zijn algemene beschouwingen. Daarbij kwam ook een door B en W voorgestelde wijziging van de straatbelasting aan de orde; een

¹⁴⁵ R. van Praagh, mevr. L. Querido, mevr. L. de Leeuw en W. Rietkerk uit Utrecht.

¹⁴⁶ Mededeling van mevrouw L. de Leeuw (per mail 6 maart 2020; Brief J. De Leeuw aan Joods Maatschappelijk Werk (14 december 1997), in bezit van L. de Leeuw.

¹⁴⁷ Mededeling van mevrouw L. de Leeuw (per mail 26 juni 2020).

¹⁴⁸ Essers, *Belast verleden* (2012), p. 467-468.

¹⁴⁹ Mededeling van mevrouw L. de Leeuw, juli 2020.

¹⁵⁰ Zulke overzichten staan in de *Verslagen van den toestand van de gemeente Utrecht*.

¹⁵¹ Raadslid Swaans, *Notulen van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht*, Middagzitting van 22 augustus 1946, p. 108.

geringe verhoging, zo bleek. In zijn voordracht aan de raad legde het college uit dat de gemeentelijke kosten voor de aanleg en het onderhoud van land- en waterwegen gestegen waren. Aangezien de straatbelasting bedoeld was om circa 75% van die kosten te dekken en dit getal de laatste jaren naar 70% gedaald was, vroeg dit om een verhoging van de belasting.¹⁵²

Ook in meer algemene zin waren er zorgen over de gemeentelijke middelen. Een sluitende begroting was het streven, al was het maar om van het praedicaat 'noodlijdend' af te komen. Een van de sterkste remedies was een sluitende begroting, aldus de voorzitter. En om de tekorten te dekken, moesten alle belastingmogelijkheden worden nagegaan.¹⁵³

Terug naar de gemeentelijke belastingen. Er bestond in de jaren veertig eveneens een heffing voor de afvoer van faecale stoffen, ook wel rioolbelasting genaamd. Deze komt ook voor op het overzicht van gemeentelijke belastingen. Uit de berekeningen in de nog te behandelen twee rechtsherstelzaken blijkt dat dit een belasting was die huiseigenaren moesten betalen.

Iets anders is het bedrag dat een huiseigenaar moet betalen in verband met erfpacht, de canon. Dit is geen belasting, maar een vergoeding voor het gebruik van de grond van een ander. De eigenaar van de grond geeft deze in gebruik aan een erfpachter, tegen betaling van de erfpachtcanon. De gemeente Utrecht is zo'n eigenaar die grond uitgeeft.¹⁵⁴ Tegenwoordig is erfpacht in Utrecht niet ongebruikelijk. De brede toepassing van erfpacht voor particulieren is echter een naoorlogs verschijnsel. Weliswaar bestond er ook voor de oorlog al erfpacht in Utrecht. Deze werd vooral toegepast voor specifieke doelgroepen, zoals woningbouwverenigingen of andere organisaties zoals een studentenroeivereniging of een volksbadhuis. De uitgifte van grond in erfpacht ten behoeve van de particuliere woningbouw was van zeer geringe betekenis.¹⁵⁵ Wel zijn in een register van eigendommen van de gemeente Utrecht (1911-1930) bij inerpachtgeving enkele namen van (kennelijke) particulieren aan te treffen.¹⁵⁶ Pas geruime tijd na de oorlog, in 1973, besloot de gemeente tot invoering van een nieuw erfpachtstelsel. Per 1 september 1974 traden nieuwe bepalingen over erfpacht in werking. Toen werd erfpacht breder ingevoerd in Utrecht, ook voor particulieren.¹⁵⁷

In 2013 is een vooronderzoek verricht naar mogelijke naheffingen van erfpachtcanon van joodse onroerendgoedbezitters door de gemeente Utrecht. De uitkomst luidde dat er geen stukken waren gevonden over een dergelijke naoorlogse inning van erfpacht door de gemeente Utrecht bij joden die tijdens de oorlog hun woning moesten verlaten.¹⁵⁸ Deze uitkomst kan hier alleen maar worden bevestigd. Het kan worden verklaard uit het feit dat erfpacht voor particulieren in de jaren veertig in Utrecht nauwelijks voorkwam. Hiermee lijkt de situatie op die in Rotterdam.¹⁵⁹

¹⁵² *Gedrukte verzameling 1946*, 1^e Serie nr. 121 (30 juli 1946).

¹⁵³ *Notulen van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht*, Middagzitting van 22 augustus 1946, p. 115.

¹⁵⁴ <https://www.utrecht.nl/wonen-en-leven/wonen/erfpacht/>, geraadpleegd 25 juni 2020.

¹⁵⁵ HUA, toeg. 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), invnr. 14778, Directeur Gemeentewerken aan BenW (21 juli 1949).

¹⁵⁶ Wel zijn in een register van eigendommen van de gemeente Utrecht (1911-1930) bij inerpachtgeving enkele namen van enkele (kennelijke) particulieren aan te treffen. Register van gemeente-eigendommen, onderscheiden naar aankoop, verkoop, verhuring, verpachting, ingebruikgeving, ingebruikneming, ruil, erfpacht, in HUA, toeg. 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), invnr. 12959.

¹⁵⁷ Burgemeester en wethouders aan Commissie Mens en Samenleving (11 juni 2013); Mondelinge mededelingen (27-2-2020) van Remco van Essen, vastgoedadviseur bij de Ontwikkelorganisatie Ruimte van de gemeente Utrecht.

¹⁵⁸ Van der Meulen (HUA), *Verkenkend onderzoek* (2013).

¹⁵⁹ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 24.

5. Nietig verklaard: naoorlogs rechtsherstel

5.1 'Nooit van kracht te zijn geweest'

De joden die de oorlog hadden overleefd, of erfgenamen van vermoorde joden, konden een beroep doen op het wetsbesluit herstel rechtsverkeer E 100, dat zoveel mogelijk voorzag in het herstellen van de vooroorlogse situatie. Volgens het besluit behoorden verordeningen zoals 102/1941 (landbouwgrond) en 154/1941 (bebouwd onroerend goed) tot de maatregelen van de bezetter die geacht werden nooit van kracht te zijn geweest. Alle verkopen van joods onroerend goed waren daarmee onwettig, tenzij de koper kon aantonen dat hij te goeder trouw was (art. 25 sub c E100).¹⁶⁰ Daarmee werd bedoeld dat de koper onwetend was: hij wist niet, of kon niet weten dat het ging om een perceel uit joods bezit.

Op 9 augustus 1945 werd bij koninklijk besluit de Raad voor het Rechtsherstel (RvR) in het leven geroepen, met als opdracht de uitvoering van het Besluit herstel rechtsverkeer. De RvR was een overkoepelend orgaan, dat eigenlijk alleen maar op papier bestond. Het feitelijke werk gebeurde door de afdelingen. Op 16 november 1945 werd aan de RvR een Afdeling Onroerende Goederen toegevoegd. Op 1 juni 1967 werd de Raad met al zijn afdelingen opgeheven.¹⁶¹

Rechtsherstel betekende in de meest brede zin het herstellen van de *status quo ante* van de gedupeerde. De situatie moest voor de gedupeerde zoveel mogelijk in de oorspronkelijke toestand worden teruggebracht, dus de toestand van voor de Duitse maatregelen. Hij mocht er echter niet door worden verrijkt. Vaak betekende rechtsherstel teruggave van het geroofde of onder dwang verkochte onroerend goed. In sommige gevallen kwam het echter neer op een schadevergoeding of een andere regeling. Dat gebeurde als de partijen daar zelf toe besloten, of als de rechter oordeelde dat de oorlogskoper te goeder trouw was geweest en door een herstel van de vooroorlogse situatie op onredelijke wijze benadeeld werd.

In principe moesten alle oorlogskopen teruggedraaid of bekrachtigd worden. Het doel van de afdeling Onroerende Goederen van de RvR was om zo veel mogelijk zaken minnelijk te schikken. Partijen zouden daarbij met elkaar om de tafel gaan zitten zonder tussenkomst van de rechter, met als uitkomst een overeenkomst. Die volgde een vast stramien en had dezelfde kracht als een rechterlijke uitspraak. Gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel in het hele land moesten de minnelijke regelingen bekrachtigen. In principe behoorde de koopovereenkomst nietig verklaard te worden. Het beheer van het perceel werd vaak al voor de uiteindelijke schikking overgedragen. De oorlogskoper betaalde de gederfde huren en eventuele exploitatiesaldi terug aan de oorspronkelijke eigenaar. De oorspronkelijke eigenaar betaalde daarentegen weer eventuele kosten voor verbouwingen, investeringen of de afgeloste hypotheek terug aan de oorlogskoper. Vaak waren de kosten voor de opmaak van de rechtsherstelakte eveneens voor de oorlogskoper.¹⁶²

De onrechte partij moest het initiatief nemen om zijn afgenomen eigendom terug te krijgen. Het besluit E 100 gaf aan dat nadat een belanghebbende daartoe een verzoek had ingediend, de Raad voor het Rechtsherstel diende te onderzoeken of en hoe de onder dwang gewijzigde rechtsbetrekkingen hersteld konden worden.¹⁶³

De joodse eigenaar kreeg dus in beginsel zijn eigendom terug, maar het kwam ook wel voor dat de (laatste) koper het pand wilde behouden. Uiteraard alleen met instemming van de joodse rechthebbende die alsnog de koopsom ontving die tijdens de oorlog wel op zijn naam stond geregistreerd, maar waarover hij nooit had kunnen beschikken. Gerard Aalders beschrijft

¹⁶⁰ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28.

¹⁶¹ Aalders, *Berooid* (2001), p. 52-53.

¹⁶² Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28-29.

¹⁶³ Schütz, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel' (2018), p. 123.

dat het wel gebeurde dat een beheerder wel huur had geïnd, maar niet de moeite had genomen de lasten te betalen. Volgens hem was het rechtsherstel in de onroerendgoedsector een verre van eenvoudige aangelegenheid, met tal van complicaties. Wat vooral problemen opleverde waren de gevallen waarin onroerend goed meerdere malen was verkocht en waarbij de laatste koper beweerde dat hij zijn bezit te goeder trouw had verworven.¹⁶⁴

Alders noemt geen voorbeelden uit de gemeente Utrecht. Hier zijn zoals eerder vermeld 84 percelen uit joods bezit tijdens de bezetting verkocht door de Duitse beheersinstantie, van circa 65 eigenaren. Voor de percelen Wilhelminapark 26 en Voorstraat 98, gekocht door de gemeente Utrecht, wordt hier het naoorlogs rechtsherstel beschreven. In beide gevallen was de gemeente de eerste en enige oorlogskoper. Dat wil zeggen dat de panden niet nogmaals zijn doorverkocht.

5.2 Voorstraat 98

In januari 1948 stelde het Utrechtse college van B en W de gemeenteraad voor om een regeling aan te gaan met J. Fresco over het perceel Voorstraat 98. Na zijn terugkeer had deze vroegere eigenaar zich gewend tot de kamer te Utrecht van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel (RvR), met het verzoek hersteld te worden in het beheer over het pand. De RvR had hierop gunstig beschikt, in welke uitspraak de gemeente 'uiteraard had berust'. Per 1 juni 1946 droeg zij het beheer over aan de vroegere eigenaar, terwijl zij intussen formeel nog eigenaar bleef van het pand. Fresco had zich met de gemeente in verbinding gesteld, teneinde tot volledig rechtsherstel te komen.

De gemeente had het perceel liever gehouden. Dit blijkt uit de opmerking van B en W dat de vroegere eigenaar 'niet bereid was zijn medewerking te verlenen' aan een regeling waarmee de gemeente definitief eigenares van het perceel zou worden. Het zou dus weer op naam van Fresco worden gesteld. Daarbij moest een verrekening van de baten en lasten plaatsvinden zodat 'hij in dezelfde positie komt te verkeren, als het geval zou zijn geweest, indien de bezetter niet over zijn eigendom zou hebben beschikt.'

Er werd een rekening opgesteld van uitgaven en ontvangsten. Met de aankoop van het pand door de gemeente was f 13.270,19 gemoeid geweest. Toen de gemeente het pand aankocht rustte daarop een hypotheek van f 10.000,-. Het ANBO had deze hypotheek afgelost uit de van de gemeente ontvangen koopsom. Hieruit voldeed het ANBO voorts de verschuldigde hypotheekrente, de kosten van het royement van de hypotheek, alsmede de van 1 januari tot en met 26 juli 1944 voor het pand verschuldigde belastingen. Deze uitgaven van het ANBO hadden in totaal f 11.154,01 bedragen. Dit bedrag was de heer Fresco aan de gemeente schuldig; 'hij is immers door deze uitgaven gebaat', aldus de toelichting.¹⁶⁵ Gedoeld wordt daarbij vermoedelijk op het feit dat zijn hypotheek was afgelost.

De gemeente op haar beurt had aan Fresco af te dragen het voordelige exploitatiesaldo over het tijdvak van 27 juli 1944 tot 1 juni 1946, dus vanaf het moment dat zij eigenaar was geworden tot het moment van de overdracht (van het beheer) aan Fresco. Dit bedroeg f 178,80 en betrof het verschil tussen enerzijds de door de gemeente ontvangen huur en anderzijds de kosten van onderhoud, waterverbruik, verzekering en belastingen. Dit waren kosten die de gemeente had gemaakt, c.q. Fresco bij eigen beheer had moeten maken. Dat gold eveneens voor de door hem bespaarde hypotheekrente. Ook met het feit dat de gemeente straatbelasting en rioolbelasting had gederfd, die de eigenaar haar anders had moeten voldoen, was bij de opstelling van het exploitatiesaldo rekening gehouden.¹⁶⁶

Omdat de gemeente ook vanaf 1 juni 1946 tot 31 december 1947 nog kosten had gemaakt (f 78,60) en inkomsten uit belastingen had gederfd (f 45,08) was de heer Fresco ook

¹⁶⁴ Alders, *Berooid* (2001), p. 191.

¹⁶⁵ *Gedrukte verzameling* 1948 nr. 7 (9 januari 1948).

¹⁶⁶ *Gedrukte verzameling* 1948 nr. 7 (9 januari 1948).

die bedragen aan de gemeente schuldig, samen f 123,68. Uit deze redenering en de daarin genoemde bedragen blijkt wel dat vooral het beheer geen eenvoudige zaak was. Zowel het ANBO als de gemeente hadden het pand beheerd en ook nadat de gemeente per 1 juni 1946 het beheer aan de vroegere eigenaar had overgedragen had zij kosten gemaakt aan het pand. Daarmee gedroeg zij zich ook na die datum feitelijk nog als een beheerder.

Uiteindelijk had de gemeente aan Fresco te betalen f 13.220,57 - f 11.104,39 = f 2.116,18. Daarbij kwam nog circa f 500,- voor de kosten van de rechtsherstelprocedure. Als de gemeente het registratierecht van de aankoop terug zou kunnen krijgen zou ze dit bedrag wellicht nog kunnen terugbrengen tot f 2.004. In de onderstaande tabel staan de bedragen uit de raadsvoordracht samengevat.

Verrekening Voorstraat 98

Bedragen afgerond naar hele guldens

Kosten gemeente

Aankoopbedrag	13.270
Positief exploitatiesaldo 1944-1 juni 1946	- 173
Kosten beheer 1 juni 1946 t/m 1947	+ 124
Totaal kosten gemeente	13.221
Uitgaven ANBO (= schuld Fresco)	11.154
Verminderd met (173-124)	50
Totaal schuld Fresco	11.104
Kosten gemeente – schuld Fresco	2.117
(te betalen door gemeente aan Fresco)	

De gemeente zou de heer Fresco een eerste hypotheek op het pand verstrekken, tegen een hypotheekrente van 4% per jaar en een jaarlijkse aflossing van 2% van de oorspronkelijke hoofdsom. De rente zou berekend worden van 1 juni 1946 af en de eerste aflossing werd verwacht op 1 juni 1948. De vroegere eigenaar zou zijn eventuele vorderingen op Niederländische Grundstücksverwaltung c.q. zijn andere aanspraken op restitutie in verband met de verkoop van zijn eigendom aan de gemeente, aan deze overdragen. De mogelijkheid bestond dus, 'dat het verlies van de gemeente te zijner tijd nog enige vermindering ondergaat.'¹⁶⁷

De voordracht sluit af met de constatering dat de gemeente graag definitief eigenares van het perceel was geworden, met het oog op de voorgenomen verbreding van de verkeersweg Voorstraat-Wittevrouwenstraat. De wens van de heer Fresco, dat het pand wederom op zijn naam zou worden gesteld, 'moest echter worden geëerbiedigd'. De gemeente kon aan haar aankoop van het pand in 1944 geen recht ontlenen om te vorderen, dat de eigendom van het pand aan haar zou verblijven.¹⁶⁸

Het is vooral een zakelijk verhaal over kosten en baten vanuit het perspectief van de gemeente, die het spijtig vond het perceel weer te moeten afstaan. Zij vond dat jammer en dat klinkt door in de raadsvoordracht. Het college van B en W gaf de gemeenteraad in overweging om een regeling met Fresco aan te gaan. De raad ging hierin mee, wijdde ook geen

¹⁶⁷ Gedrukte verzameling 1948 nr. 7 (9 januari 1948).

¹⁶⁸ Gedrukte verzameling 1948 nr. 7 (9 januari 1948).

beschouwing of discussie aan de voordracht en besloot op 15 januari 1948 'z.h.o. overeenkomstig de voordracht'.¹⁶⁹ De verbreding van de weg is overigens nooit uitgevoerd.¹⁷⁰

5.3 Wilhelminapark 26

Na de bevrijding werd de naam Wilheminapark in ere hersteld. Het pand nummer 26 had toen enige tijd leeggestaan nadat burgemeester Van Ravenswaay het op 15 september 1944 had verlaten. Eind januari 1945 vroeg hij wel zelf aan de politiepresident om het huis in de gaten te houden. Sinds het leeg stond was er namelijk al twee keer ingebroken.¹⁷¹ Na de bevrijding werd op de begane grond een hulppolitiepost gevestigd en op de eerste verdieping een afdelingspost van de luchbeschermingsdienst.¹⁷²

Ook hier heeft rechtsherstel plaatsgevonden, na een geschil dat tot ver in de jaren vijftig duurde. Gezien de schat aan informatie over deze zaak wordt hierbij wat uitgebreider stilgestaan. Complicerende factor bij deze kwestie was dat de gemeente aan het huis veel had laten verbouwen en opknappen. Zij wilde de kosten daarvoor op de rechthebbenden verhalen. Dezen waren daar zeer boos over en wilden er niets van weten.¹⁷³

In de loop van 1945 raakten de gemeente en de erfgenamen Gompertz in gesprek over teruggave van het huis. Aanvankelijk gaven de rechthebbenden aan dat de gemeente eigenaar mocht blijven als zij f 6.000,- zou bijbetalen. Dit omdat het pand onder dwang en voor een te laag bedrag was verkocht.¹⁷⁴ Mei 1946 liet de gemeente doorschemeren dat de erven niet op bijbetaling hoefden te rekenen.¹⁷⁵ Later dat jaar kwam het verzoek om de eigenaren van het perceel Wilhelminapark 26 weer in het beheer te herstellen en om mee te werken om 'op minnelijken voet de eigenaren weer in den eigendom te stellen en aan hen rekening en verantwoording af te leggen over het gevoerde beheer'.¹⁷⁶

In november 1946 werd het bij de gemeente nog wenselijk geacht het perceel te houden.¹⁷⁷ Pas begin 1947 was men zo ver om het traject van teruggave in te zetten.¹⁷⁸ Na anderhalf jaar van omtrekkende bewegingen startte toen het echte gesprek. Gedeeld uitgangspunt was het streven naar minnelijke overeenstemming, maar over de zakelijke kant van het verhaal moesten harde noten worden gekraakt.

De gemeente stuurde een overzicht van uitgaven, gederfde inkomsten en ontvangsten. De uitgavenkant bestond uit een beknopt overzicht van de kosten van werkzaamheden, opgesomd in 18 posten. Zij varieerden van tuinaanleg, buiten- en binnenschilderwerk, behangwerk en linnenbespanning tot herstel van het dak, goten en afvoeren en het schoonmaken en opschaven van parketvloeren. In totaal had dit f 12.342,90 gekost. Voor een

¹⁶⁹ *Notulen van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht 1948*, middagzitting van 15 januari 1948, punt 6.

¹⁷⁰ Mededeling Jellie van der Meulen, Het Utrechts Archief (9 maart 2020).

¹⁷¹ Burgemeester aan politiepresident (31 januari 1945), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716,

¹⁷² Directeur Gemeentewerken aan B en W (27 juni 1946), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁷³ Interview met E.J. Verloop (30 juni 2020).

¹⁷⁴ Notities over contact met notaris Snellen (10 oktober 1945, 9 mei 1946 en 31 juli 1946), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁷⁵ Notitie over contact met notaris Snellen (9 mei 1946), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁷⁶ Wnd. notaris Borgers aan B en W (6 september 1946), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁷⁷ (vermoedelijk, MB) B en W aan directeur gemeentewerken (12 november 1946), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁷⁸ Uittreksel notulen Fabricagecommissie (7 januari 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

deel kwamen de kosten voort uit schade die Duitse weermacht had aangericht toen ze het pand in gebruik had. Verder voerde de gemeente onderhoudskosten op, evenals verzekeringskosten, kosten van waterverbruik en betaalde grondbelasting. Vervolgens gaf de gemeente een overzichtje van 'gederfde inkomsten'. Dit betrof de straatbelasting en 'recht afvoer faecale stoffen', die de gemeente zou hebben ontvangen wanneer zij geen eigenaar was geworden van het perceel.¹⁷⁹ In een volgende paragraaf wordt op deze post nader ingegaan.

Ten slotte waren er ook ontvangsten, aangezien het pand was verhuurd:

*'Huurgeld, ontvangen van den voormaligen Burgemeester over het tijdvak van 11 juli 1942 t/m 15 september 1944 op basis van een huurprijs van f 1.680 per jaar = f 3.663,33
Vergoeding van den politiedienst voor het gebruik van de parterre over het tijdvak van 15 mei 1945 t/m 31 december 1946, berekend naar een bedrag van f 80,20 per maand. = f 1.563,90
Vergoeding van den Luchtbeschermingsdienst voor het gebruik van een gedeelte van het bovengedeelte der woning over het tijdvak van 30 mei t/m 31 december 1945.
Totaal der ontvangsten f 5.507,93.'*

Een verrekening van kosten, ontvangsten en gederfde inkomsten bracht de gemeente tot een vordering op de erfgenamen van f 9.315,85.¹⁸⁰

Dit viel slecht bij de erven Gompertz. E.J. Verloop was als achterkleinzoon van mevrouw Gompertz nauw betrokken bij de zaak. Als rechtenstudent ondersteunde hij zijn moeder bij de afwikkeling en hij herinnert zich de kwestie nog goed. Zijn moeder en hij werden zo kwaad op de gemeente, dat zij eisten dat ze het huis terug zouden krijgen in de staat waarin de gemeente het gekocht had. Zij wilden dat alle veranderingen die de gemeente had laten aanbrengen ongedaan werden gemaakt en het huis weer zou worden teruggebracht in de oorspronkelijke toestand.¹⁸¹

5.4 Noodzakelijke werkzaamheden?

Maar de zaak liep anders. Begin november 1947 liet de notaris weten dat de erven een zeer belangrijk deel van de uitgaven niet als redelijk beschouwden, maar als luxe-uitgaven, door de toenmalige NSB-burgemeester op kosten van de gemeente gedaan. En wat de inkomsten betrof: de vergoeding voor huuropbrengsten vonden zij 'ver beneden die welke bij een normale exploitatie verwacht mocht worden'.¹⁸²

Gemeentewerken had de in 1942 verrichte werkzaamheden aan huis en tuin 'noodzakelijk' genoemd. Maar bij die noodzaak zetten de rechthebbenden grote vraagtekens. Veel uitgaven beschouwden zij als luxe en ook waren er nogal wat bij, die normaliter voor rekening van de huurder kwamen. Enkele voorbeelden. Het aanleggen van een tuin met bijlevering van planten, zoden, mest en aarde hoorde de huurder (bewoner) van het perceel te betalen. Hetzelfde gold voor het herstelwerk aan deuren en ramen, hang- en sluitwerk en het aanbrengen van glas in lood. Het buitenschilderwerk was overbodig, het onderhoud van leidingen was voor rekening van de bewoner. Een belangrijk deel van de werkzaamheden hing samen met de 'zucht tot luxe of persoonlijke liefhebberij van de bewoner', zo stelden de erven. Die posten vonden zij 'zuiver luxe' of 'geheel overbodig'. Ook dat de verhuurder de kosten van waterverbruik voor zijn rekening nam, was volkomen in strijd met het gebruik, schreef hun notaris. Dat Van Ravenswaay dit had bedongen was volgens hem alleen een gevolg van zijn toenmalige positie en had niets met normale exploitatie te maken. Een deel van de

¹⁷⁹ B en W aan not. Hellingman (7 februari 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁸⁰ B en W aan not. Hellingman (7 februari 1947), HUA (Gemeentebestuur van Utrecht), toegang 1007-3, inv.nr. 13716.

¹⁸¹ Interview met E.J. Verloop (30 juni 2020).

¹⁸² Notaris Hellingman aan B en W (5 november 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

onderhoudskosten over de jaren 1942 tot en met 1946 kwam volgens de erven eveneens voor rekening van de huurder.¹⁸³

De gemeente verweerde zich door onder andere te wijzen op de schade die aan het pand was aangebracht door de Duitse weermacht, die het in gebruik had gehad voordat de gemeente het kocht. Een deel van de werkzaamheden waren er puur op gericht geweest deze schade te herstellen.¹⁸⁴ Hierover ontspon zich een discussie tussen de partijen: in hoeverre was herstel echt nodig geweest en in hoeverre neigde dit eerder richting luxe?¹⁸⁵

Aan de andere kant waren er inkomsten uit het perceel. De rechthebbenden lieten weten dat het Prijzenbureau¹⁸⁶ de (jaar)huur van het perceel per 1 mei 1940 op f 2.400,- had gesteld. Dat de gemeente Van Ravenswaay voor f 1.680,- had laten wonen 'was een zaak die alleen de gemeente aanging'. Hetzelfde gold voor het feit dat het pand een tijd ongebruikt had gestaan. De erven hadden volgens de notaris dan ook recht op een vergoeding berekend volgens de volle huurprijs van f 2.400,- per jaar over de gehele termijn dat hun het beschikkingsrecht over het perceel ontnomen was geweest. Hij vond de becijfering die de gemeente had gemaakt van de te vergoeden huren dan ook 'geheel onaannemelijk'.¹⁸⁷

Partijen hadden dus een verschil van mening over zowel de hoogte van de huur als de periode waarover huur mocht of moest worden berekend. Wat dat laatste betreft: in de tijd dat het pand had leeggestaan waren er geen huurinkomsten geweest. Dat drukte vanzelfsprekend de ontvangsten. Was het terecht dat de gemeente zich bij die post baseerde op de werkelijk ontvangen huursommen? Of was het redelijk om uit te gaan van huurinkomsten voor de gehele periode dat de gemeente het pand beheerde, zoals de erven voorstelden? In dat laatste geval droeg de gemeente het financiële risico, in het andere geval de erven.

De notaris gaf ten slotte nog te kennen hoe hij het handelen van de gemeente als oorlogskoper¹⁸⁸ zag: hij vond dat zij bij de aankoop van het perceel 'geheel te kwader trouw' was geweest. Dit lag volgens de notaris anders bij bijvoorbeeld een winkelier die door het ANBO werd geprest zijn gehuurde perceel te kopen onder bedreiging van uitzetting.¹⁸⁹ Hij verwees kennelijk naar een praktijk die hij uit berichten of eigen waarneming kende. Voor de gemeente was er echter geen enkele aanwijsbare reden waarom zij Joods bezit zou kopen anders dan van de wettige eigenaren, aldus de notaris. Zij moest de gevolgen van deze kwade trouw daarom ten volle dragen.¹⁹⁰ Ook later heeft de notaris bij herhaling hierop gewezen.¹⁹¹

De kwade trouw is de tegenhanger van de eerder vermelde 'goede trouw'. Daarmee werd in het naoorlogs rechtsherstel bedoeld dat een koper bij de aankoop van een perceel niet wist dat het om joods bezit ging. Het wetsbesluit Rechtsherstel E 100 had verklaarde de

¹⁸³ Notaris Hellingman aan B en W (18 mei 1948), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁸⁴ B en W aan notaris Hellingman (7 februari 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁸⁵ Not. Hellingman aan B en W (18 mei 1948), B en W aan notaris Hellingman (24 november 1948), notaris Hellingman aan B en W (30 augustus 1949), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁸⁶ Bij het Huurprijsbesluit 1940 was het verboden om een huurprijs te bedingen of betalen hoger dan de op 9 mei 1940 geldende prijs. Voor ontheffing van dit verbod was expliciete toestemming van de overheids nodig. Bij het Huurprijsuitvoeringsbesluit 1941 werden Prijzenbureaus voor Onroerende Zaken ingesteld, die de juiste huurprijs konden vaststellen. NA, Inventaris van het archief van het Departement van Binnenlandse Zaken: Prijzenbureau voor Onroerende Zaken, 1941-1942, toegang 2.04.53.13, p. 9.

¹⁸⁷ Not. Hellingman aan B en W (18 mei 1948), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁸⁸ De term 'oorlogskoper' is hedendaags gebruik, komt dus niet uit het archiefdossier.

¹⁸⁹ Not. Hellingman aan B en W (18 mei 1948), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁹⁰ Not. Hellingman aan B en W (18 mei 1948), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁹¹ Not. Hellingman aan B en W (30 augustus 1949; 19 mei 1954), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

verordeningen 102/1941 (landbouwgrond) en 154/1941 (bebouwd onroerend goed) tot de maatregelen van de bezetter die geacht werden nooit van kracht te zijn geweest. Alle verkopen van Joods onroerend goed waren daarmee onwettig, tenzij de koper kon aantonen dat hij te goeder trouw was (art. 25 sub c E100).¹⁹² In dit geval was daarvan geen sprake.

5.5 Regeling

Voorlopig konden de gemeente en de erven het niet eens worden. De zaak lag ook enkele jaren stil vanwege erfrechtelijke onduidelijkheden aan de kant van de rechthebbenden. In 1954 kreeg het proces weer vaart. Aan beide zijden bleek men nog steeds uit op minnelijk overleg, men wist elkaar ook enigszins tegemoet te komen, maar de kloof bleek en bleef te groot. Daarom werd de al eerder geraadpleegde Raad voor het Rechtsherstel gevraagd een besluit te nemen. Dat gebeurde op 9 januari 1956.

De Raad besloot tot een regeling tussen vier partijen:

1. De erven en rechtverkrijgenden van de voormalige eigenares, Emma Sophia Catharina Josephus Jitta, weduwe van Bernhard Leon Gompertz
2. De gemeente Utrecht
3. De Niederländische Grundstücksverwaltung te Amsterdam (NGV)
4. De Liquidatie Van Verwaltung Sarphatistraat te Amsterdam (LVVS)

De regeling hield onder meer in dat de koopovereenkomst tussen de NGV en de gemeente Utrecht uit 1942 nietig verklaard werd. Deze koop 'had niet geleid tot enige wijziging in de rechten' van de erven van Emma Sophia Catharina Gompertz - Josephus Jitta. De NGV was aan de gemeente de door eerstgenoemde in kas behouden saldo-koopsom schuldig. Verder kwam een deel van de vordering die partij Gompertz had op de LVVS toe aan de gemeente. Ook werd de bedragen vastgesteld die de erven Gompertz en de gemeente elkaar hadden te betalen.

De gemeente was de partij Gompertz schuldig ruim f 6.400 aan gedeerd exploitatiesaldo. Dit was de uitkomst van een door de RvR voorgestelde berekening, waarbij dat saldo werd bepaald als jaarlijks percentage (5%) van de koopsom die de gemeente had betaald. Dit gebeurde met 'terzijdestelling van de door partijen over en weer naar voren gebrachte becijferingen en berekeningen', waarvan de juristen van Rechtsherstel zich wel op de hoogte hadden gesteld. Van het genoemde bedrag ging af ruim f 2.200 voor de veronderstelde waardevermeerdering van het perceel en een deel van de nog vast te stellen bezettingsschade. Hiervoor was door de erven Gompertz een aanvraag voor vergoeding ingediend bij het Rijk. Het bedrag dat overbleef was f 4.200, waar nog bijkwamen de kosten die partij Gompertz had gemaakt voor de rechtsherstelprocedure. Voorts bepaalde de regeling dat de eventuele rijksbijdrage in de bezettingsschade toekwam aan de gemeente, voorzover niet 75 % van het vastgestelde schadebedrag te boven gaande. Het eventuele restant kwam toe aan partij Gompertz.¹⁹³ In maart 1957 kwam de toezegging dat f 2.489,- als bijdrage in de herstelkosten van het pand werd toegekend. Dit werd enkele weken later overgemaakt aan de gemeente.¹⁹⁴

De gemeente lijkt dit rechtshersteltraject vooral op een zakelijke manier te hebben benaderd. Zij had de onderhandelingen geopend met een forste vordering op de joodse rechthebbenden. In de loop van het proces bond zij weliswaar wat in, maar nog veel te weinig voor de Raad voor het Rechtsherstel. In het uiteindelijke besluit van deze instantie kregen de erven Gompertz geld van de gemeente in plaats van andersom. Zij waren tevreden met de afloop. De familie vond dat zij op alle punten in het gelijk was gesteld en was blij met het besluit

¹⁹² Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28.

¹⁹³ Raad voor het Rechtsherstel, Besluit no. 272, Regeling inzake het rechtsherstelgeschil S 14316 (9 januari 1956), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁹⁴ Centrale directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid aan B en W Utrecht (8 maart 1957); betaalopdracht voor f 2489 aan de gemeente Utrecht (29 maart 1957), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

van de Raad voor het Rechtsherstel. Zij was zeer verontwaardigd geweest over het handelen van de gemeente, maar was nu tevreden met de uitkomst. Andere en latere ervaringen met de gemeente Utrecht waren overigens positief.¹⁹⁵

5.6 ‘Behoort inderdaad ten volle te worden berekend’

De casus van Wilheminapark 26 is ook interessant vanwege de straatbelasting. Deze komt namelijk in het dossier aan de orde als een soort verliespost. De gemeente beschouwde de niet-ontvangen straatbelasting en het recht afvoer faecale stoffen als ‘gederfde inkomsten’. Als eigenaar van een perceel hoefde de gemeente zelf geen straatbelasting te betalen. Zij was daarvan vrijgesteld.¹⁹⁶ Zij liep voor dat perceel dus inkomsten mis en dacht dit op de erven Gompertz te verhalen.

II. Gederfde inkomsten:

Indien de Gemeente geen eigenares van het pand was geworden, zou zij niet aan het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen een bedrag van f 33,78 hebben behoeven te restitueeren wegens reeds aan haar betaalde straatbelasting en recht afvoer faecale stoffen over het tijdvak van 20 juli t/m 31 december 1942. f 33,78 In bovenvermeld geval zou de Gemeente voorts over de jaren 1943 t/m 1946 wegens straatbelasting en recht afvoer faecale stoffen hebben ontvangen f 76 per jaar of f 304,- in totaal, te verhoogen met 10% navordering op de straatbelasting over 1946 ad f 7,20 f 311,20. Het totaal van de gederfde inkomsten bedroeg f 344,98.¹⁹⁷

Aan grondbelasting had de gemeente per jaar f 189,63 betaald. Grondbelasting was echter een rijksbelasting. Daarom werd dit bedrag opgevoerd aan de uitgavenkant van de rekening.

In hun reactie laten de rechthebbenden via hun notaris weten dat belastingen inderdaad moesten worden betaald:

Grondbelasting. Deze behoort inderdaad ten volle te worden verrekend.

Straatbelasting en afvoer faecalien: als Grondbelasting.¹⁹⁸

Op het punt van deze belastingen kon men de redenering van de gemeente kennelijk onderschrijven. Ook in zijn latere correspondentie kwam de notaris er niet op terug. Aan de verrekening van deze belastingen werden nauwelijks woorden vuil gemaakt. Het is een onopvallend punt in de verder pittige schriftelijke woordenwisseling over al dan niet terechte kosten en de hoogte van de inkomsten.

Deze discussie is door de RvR in andere banen geleid. In de plaats van de onderhandeling over het karakter van de kosten en de redelijkheid van de baten (huuropbrengsten) kwam het principe van het exploitatiesaldo. Daarin werden kosten en baten geacht met elkaar verrekend te zijn.

Kennelijk volgde men de redenering uit het rechtsherstelbesluit dat de verkoop van het perceel nietig werd verklaard. Die verkoop werd dus geacht nooit te hebben plaatsgehad (van kracht te zijn geweest). In dat geval – als dit echt zo was geweest – waren de erven Gompertz eigenaar gebleven. Zij hadden dan de gemeentelijke belasting moeten betalen en zij hadden de huurinkomsten ontvangen. Nu werden deze verrekend, of geacht te zijn verrekend in het exploitatiesaldo.

¹⁹⁵ Interview met E.J. Verloop (30 juni 2020).

¹⁹⁶ *Gedrukte Verzameling* 1938 nr. 248, ontwerp-verordening, artikel 15.

¹⁹⁷ B en W aan not. Hellingman (7 februari 1947), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

¹⁹⁸ Not. Hellingman aan B en W (18 mei 1948), HUA, toegang 1007-3 (Gemeentebestuur van Utrecht), inv.nr. 13716.

6. Conclusie

Na de bevrijding in 1945 keerde het grootste deel van de joden uit Nederland niet terug. De oorlog had diepe wonden geslagen. Degenen die wel thuiskwamen hadden met allerlei moeilijkheden te kampen. Bij de opvang was de officiële lijn om joodse slachtoffers niet anders te behandelen dan andere gedupeerden. Dit vanuit de veronderstelling dat 'verschil maken' zou kunnen leiden tot een anti-joodse houding. Daarbij werd eraan voorbijgegaan dat de Duitse nazi's joden juist om hun joodzijn hadden vervolgd en hen anders behandeld dan andere Nederlanders.

Utrecht week af van dit landelijke beeld en had een speciale afdeling Joodse Zaken, voor hulpverlening specifiek gericht op joodse gedupeerden. Dat was opvallend, waarschijnlijk zelfs uniek. Hieruit spreekt een zekere compassie met de joodse slachtoffers en gevoel voor hun noden en voor wat zij hadden meegemaakt. De gemeente Utrecht was sterk vertegenwoordigd in het algemeen bestuur van de Utrechtse afdeling Volksherstel, waarin onder meer de gemeenteontvanger zitting had.

Belastinginning is uiteraard iets anders dan opvang. Of ook op dat gebied sprake was van compassie met joodse slachtoffers, is een vraag gebleven. Het is niet duidelijk geworden of de gemeente Utrecht überhaupt is overgegaan tot naheffingen wegens achterstalligheid van straatbelasting, dus of dit in Utrecht wel speelde. In de onderzochte gemeentelijke bronnen zijn hiervoor geen aanwijzingen gevonden. De opbrengsten uit de straatbelasting stegen gedurende de bezettingsjaren, afgezien van 1945. Naheffingen zullen alleen hebben plaatsgehad als tijdens de bezetting de lasten van de huiseigenaar niet waren voldaan. Over het handelen van de beheersorganisatie ANBO inzake deze lasten weten we niet veel. Van achterstallige erfpachtcanon was geen sprake, omdat erfpacht in de jaren veertig in Utrecht bij particulieren nauwelijks voorkwam.

Wel zijn er twee berichten die verwijzen naar belasting opgelegd aan een joodse terugkeerder in de naoorlogse periode, in beide gevallen een joodse bakker. Het ene gaat over geld dat is ingehouden vanwege een belastingschuld, het andere over een belastingaanslag in plaats van hulp bij het heropenen van het bedrijf. Maar of het daarbij om of gemeentelijke belastingen ging, is bij gebrek aan gegevens niet duidelijk. De bakker bezat geen huis in Utrecht, dus straatbelasting was voor hem niet aan de orde. Ook bleek het bij nader inzien waarschijnlijk om één verhaal te gaan in plaats van om twee, dus om dezelfde persoon.

Rechtsherstel was nog weer een ander terrein dan opvang en belastingheffing. Daarbij ging het om herstel van rechten die joden door de bezetter waren ontnomen, om herstel van hun eigendom van onroerend goed. De gemeente als bestuursorgaan speelde daarin geen rol. De afwikkeling was een zaak van de oorspronkelijke joodse eigenaar, de oorlogskoper en van de landelijke en plaatselijke instanties die waren belast met het rechtsherstel. In haar hoedanigheid van oorlogskoper was de gemeente Utrecht als partij echter wel betrokken bij twee rechtshersteltrajecten.

In beide zaken namen de joodse rechthebbenden het initiatief. Ook dat was volgens de toenmalige spelregels: de gedupeerden dienden zich te melden. Wat zij hadden doorgemaakt en wat hun was ontnomen gaf joodse huiseigenaren een zwakke positie. Juist van de zwakkere werd evenwel de krachtsinspanning van de eerste stap verwacht. De gemeente had dit ook kunnen omdraaien en het initiatief kunnen nemen.

Maar de toon was anders, uiterst zakelijk: in de zaak-Fresco klonk een licht verwijt door, omdat de rechthebbende niet bereid zou zijn tot medewerking. En de erven-Gompertz kregen aanvankelijk een forse rekening gepresenteerd voor de werkzaamheden die de gemeente geheel op eigen initiatief had laten uitvoeren. Zij maakte verder, kennelijk heel vanzelfsprekend, aanspraak op de gemeentelijke belastingen uit de periode dat zij als oorlogskoper daarvan zelf was vrijgesteld. Zij voerde deze op als gederfde inkomsten. De gevoeligheid die de gemeente had laten zien bij de opvang van joodse terugkeerders, klinkt niet door in haar optreden in de beide rechtsherstelzaken.

*Met dank aan:*Medewerkers van *Het Utrechts Archief*

Pauline Beusekamp

Lenie de Leeuw

Henny van Schie

Raymund Schütz

E.J. Verloop (geïnterviewd op 30 juni 2020)

Maarten-Jan Vos

Bronnen

Het Utrechts Archief (HUA)

De vermelde nummers zijn de toegangnummers.

- 756 Stichting Nederlands Volksherstel (NVH), plaatselijke afdeling Utrecht
- 821-1 Gemeentelijk inkwartieringsbureau voor de Duitse weermacht “Quartieramt” en Dienst inkwartiering herstel en afwikkeling (DIHA)
- 825 Nederlandsch Israëlitische Gemeente te Utrecht (NIGU)
- 1007-1 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 1
- 1007-2 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 2
- 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3
- 1136 Militair gezag in de provincie Utrecht
- 1201 Gedeputeerde Staten van Utrecht (1856) 1920-1954 (2000)
- 1202 Commissaris der Koningin in de Provincie Utrecht 1920-1954
- 1603 Gemeente Jutphaas, gemeentebestuur

*Gedrukte stukken, (bijlagen bij de gemeenteraadsvergaderingen) diverse jaargangen**Notulen van het verhandelde in de Gemeenteraad Utrecht**Verslag van den toestand der gemeente Utrecht*

Interne notities HUA

- Meulen, Jellie van der, *Verkenkend onderzoek naar eventuele naoorlogse inning door de gemeente Utrecht van erfpacht bij joodse oorlogsslachtoffers voor huizen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in hun bezit waren*, Het Utrechts Archief (2013)
- Meulen, Jellie van der, *Voorlopig onderzoek naar betrokkenheid van de gemeente Utrecht bij de onteigening van woningen van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Het Utrechts Archief (9 maart 2020)

Nationaal Archief Den Haag (NA)

- 2.08.101 Kadaster: registratie van beschikkingen van het Nederlandse Beheersinstituut
- 2.09.16.01 Nederlands Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers

NIOD

- 93a Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

Literatuur

- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).
- Aalders, Gerard, *Beroofd. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).
- Boerboom, Joep, *Beroofd volgens de regels. Het lot van zeven joodse ondernemers in Deventer* (Hilversum: Verloren 2020).
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SeaPress 1995)
- Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).
- Croes, Marnix en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945.* (Amsterdam: Aksant 2006).
- Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse Gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950* (Stichtse Historische Reeks/De Walburg Pers 1985).
- Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime* (Kluwer, z.j. [2012]).
- Gans, Evelien, "Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden". In: Kristel, Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming.* (Amsterdam: Bert Bakker 2002), p. 313-353.
- Have, Wichert ten, '1940. Verwarring en aanpassing'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 dln), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 9-215.
- Hesselmans, Ton, 'Een noodzakelijk oorlogsverschijnsel. De korte bloeiperiode van Volksherstel in Utrecht mei - december 1945.' In: Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker 2002), p. 223-240.
- *In steen gebeiteld. Een onderzoek naar de persoonsgegevens op het Joods Monument Utrecht.* Gemeente Utrecht, februari 2018.
- De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 1 Voorspel* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1969).
- Kristel, Conny (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog.*
- Kristel, Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming.* (Amsterdam: Bert Bakker 2002).
- Leeuw, A.J. van der 'Utrecht in de oorlogsjaren'. In: Jan van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995), p. 15-49.
- Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt 2001).
- Melching, Willem, "Een loyale houding.' Politiek, aanpassing en ambitie in oorlogstijd.' In: Jan van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995), p. 51-75.
- Meub, Hermann, *Herinneringsboek Joods Utrecht 1940-1945*, Pdf-bestand Versie 1.3 (18-04-2015).
- Miert, Jan van (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995).
- Munnick, Boris de, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de Nederlandse samenleving'. In: Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* (Amsterdam: Bert Bakker 2001), p. 45-69.
- Pelkwijk, G.A.W. Ter, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting* (Utrecht: Kemink en Zonen 1950).
- Pelkwijk, G.A.W. Ter, *Utrecht in de eerste jaren na de bevrijding* (1955?).
- Piersma, Hinke (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).

- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).
- Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).
- Presser, J, Ondergang. De vervolging en verdeling van het Nederlandse Jodendom 2 delen (Den Haag: Staatsuitgeverij/Martinus Nijhoff (8^e druk) 1985).
- Rhenen, L. van, 'Kroniek van de stad Utrecht'. In: Jan van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995), p. 247-279.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans e-book 2012).
- Schaik, 'Om des gewetens wille.' De Kerken en het onderwijs, 1940-1945'. In: Jan van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995), p. 77-105.
- Schumacher, Erik, '1942. Oorlog op alle fronten' In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 dln), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 497-742.
- Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).
- Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017). In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.
- Slaa, Robin Te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).
- Slaa, Robin Te, '1941. Het masker valt'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 dln), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 217-495.
- Verhoeven, Dolly, 'Verder hebben we heel gewoon geleefd'. Dagelijks leven in Utrecht tijdens de bezetting.' In: Jan van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht: Spectrum 1995), p. 163-195.
- Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).
- Zeeuw, Friso de en Rick Kraan, 'Eigenwoningbezit in 100 jaar' in: *Tijdschrift voor de volkshuisvesting* 2001, nr. 1, p. 24-26.